

Nous esgrafiats ibèrics i llatins d'Ilerda (Lleida)***

New Iberian and Latin graffiti from Ilerda (Lleida)

Aquest article persegueix tres objectius. El primer és efectuar un estudi sistemàtic dels esgrafiats ibèrics recuperats a la ciutat d'Ilerda, tots ells corresponents al segle I a.n.e i que en bona part romanien inèdits. El segon consisteix en una actualització del catàleg d'esgrafiats llatins coneguts del mateix lloc; amb aquesta finalitat s'aporten exemplars nous i es procedeix a algunes revisions d'inscripcions ja publicades. El tercer és incorporar al debat diverses marques i inscripcions unílteres inèdites que generaren ambdues cultures. Tots tres objectius cerquen definir les característiques i l'extensió de les pràctiques epigràfiques sobre *instrumenta* desenvolupades a la capital romana del curs baix del riu Segre.

Paraules clau: epigrafia ibèrica, llengua ibèrica, epigrafia llatina, ceràmica, Ilerda.

This paper seeks to achieve three objectives. The first is to carry out a systematic study of the mostly unpublished Iberian graffiti from the Roman city of Ilerda dating to the 1st century BC. The second is to update the catalogue of Ilerda's Latin graffiti by presenting the new finds and revising the interpretation of known inscriptions. The third is to shed light on the research with the addition of several unpublished single marks and single-letter graffiti produced in the languages of both cultures. All three objectives aim to establish the characteristics and the extension of epigraphic inscriptions on *instrumenta* developed in the Roman capital along the lower Segre River.

Keywords: Iberian epigraphy, Iberian language, Latin epigraphy, pottery, Ilerda.

* Membre del Grup de Recerca EIRENHEA (2014SGR01347).
ID: orcid.org/0000-0003-4509-1703.

** Beneficiari del programa del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte per a la Formació de Professorat Universitari (FPU 2014) i membre del Grup de Recerca Consolidat LITTERA (2014SGR63). ID: orcid.org/0000-0003-1699-8111.

*** Volem donar les gràcies a Marc Mayer i Joan Ferrer, com també als avaluadors de la revista, per llurs inestimables comentaris. El treball s'emmarca dins els projectes de recerca "Espacios de integración en la Roma republicana: el N.E. de la Hispania citerior (133-72 a. C.)" (HAR2014-59503-P) i "Escritura, cultura y sociedad en el *Conventus Scallabitanus*" (FFI2015-68571-P).

Introducció¹

La recerca arqueològica desenvolupada a *Ilerda* d'ençà de les intervencions dels anys vuitanta per part de la Universitat de Lleida i del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, i, especialment, d'ençà de la creació del Servei Municipal d'Arqueologia el 1992, acumula evidències suficients per mostrar la continuïtat sense interrupció de l'hàbitat humà a la capital del Segre des del segle I a ne fins a l'actualitat (Gil *et al.* 2001). Tot i que es disposa de minses traces d'activitat anterior, aquestes no són suficients ni de bon tros per garantir, ara com ara, l'existència d'una ciutat ibèrica prèvia a la ciutat tardorepublicana, posterior *municipium* romà, ni per resoldre la tradicional justificació d'ubicar sota d'*Ilerda* la *iltiŕta* de les emissions monetals (*BDH* Mon.18 = *MLH* A.18). El nostre treball no pretén respondre a aquesta apassionant qüestió, sinó que aspira només a contribuir al coneixement de les pautes epigràfiques, ibèriques i llatines, que es desenvoluparen a la ciutat durant els seus primers segles d'existència segura.

A diferència d'altres poblacions romanes del centre i occident català que disposen de treballs monogràfics sobre llur epigrafia ibèrica, com *Iesso* (Guissona, la Segarra) (Pera 2003; 2005) o *Sigarra* (els Prats de Rei, l'Anoia) (Sabaté, Pujol i Salazar 2016), *Ilerda* era poc coneguda. Només es tenia notícia de tres breus esgrafiats recollits en una tesi doctoral inèdita (Garcés 1991: 122-124) i publicats en data recent (Garcés 2013: 493-494), als quals caldria afegir un quart grafit de certa extensió que il·lustra l'apartat de la *Història de Lleida* dedicat a la ciutat romana (Pérez Almoguera 2003a: 211), però sense una edició detallada. Pel que respecta al coneixement dels esgrafiats llatins, es procedirà a la continuació del catàleg iniciat pel nostre mestre Arturo Pérez Almoguera (2003b), amb la incorporació de les troballes que s'han produït en els darrers anys. L'estudi de Pérez Almoguera (2003b: 337-338) recull, en la seva part introductòria, les novetats locals generades des de l'aparició del segon i cinquè volums de les *IRC* (1985 i 2002), la qual cosa ens eximeix de traçar una història local de l'epigrafia llatina. Cap de les tres obres esmentades no recull, tanmateix, les inscripcions trobades a *Ilerda* sobre suport amfòric, una tasca que ha estat periòdicament actualitzada en diversos treballs de Marta Morán (1997; 2000; 2010; 2013). Finalment, en el nostre estudi també es tindran en compte els esgrafiats d'un sol signe. Malgrat el problema, sovint insoluble, de discernir si es tracta d'inscripcions unilíteres o si són simples marques, considerem que ajuden a obtenir una visió més completa del fenomen epigràfic.

1. Els autors agraïm a Ana Lorient, Isabel Gil, Xavier Payà i Marta Morán les facilitats rebudes a l'Arxiu Arqueològic de Lleida i les moltes hores dedicades a la tasca de cerca i autòpsia de les inscripcions. En alguns casos hem partit de dibuixos extrets d'informes i memòries, però sempre que hem pogut identificar l'objecte original hem procedit o bé a fer un nou dibuix o bé a modificar el disponible. L'autòpsia de les inscripcions fou realitzada els dies 22 de gener, 12 de febrer i 8, 21 i 23 de març de 2016; durant el procés d'edició efectuàrem noves revisions els dies 24 de febrer i 2, 29, 30 i 31 de març de 2017.

Pel que fa a l'estructura d'aquest article, en un primer apartat incloem totes les inscripcions de les quals hem pogut efectuar autòpsia, conservades avui a l'Arxiu Arqueològic de Lleida (Av. Fontanet, 26). Es tracta de trenta-un documents epigràfics, vint-i-sis d'inèdits i cinc que ja havien estat publicats però hem considerat necessari revisar. Un segon bloc reuneix dos esgrafiats més, avui dia il·localitzables, un dels quals és amb seguretat una inscripció ibèrica, mentre que l'altre és un epígraf unilíter o bé una simple marca. Finalment, en un tercer bloc recollim la notícia bibliogràfica de trenta-dos esgrafiats llatins ja publicats, que no hem procedit a revisar baldament en algun cas introduïm correccions de lectura sobre el dibuix; dotze corresponen a inscripcions breus, i els altres vint són marques o epígrafs unilíters. El corpus total d'*instrumenta inscripta* iberoromans s'eleva, per tant, fins als seixanta-cinc.

Procedència dels esgrafiats

D'aquest total de seixanta-cinc objectes, setze provenen del subsòl de l'antic Palau de la Paeria, vint-i-nou de la intervenció a l'antic Portal de Magdalena, cinc de l'excavació realitzada al carrer Costa Magdalena i quinze del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella (figura 1). Encara que s'han donat a conèixer avenços d'aquestes intervencions, i que algunes categories ceràmiques han estat publicades o han servit per a l'elaboració de tesis doctorals, com és el cas de la Paeria i de l'antic Portal de Magdalena, en conjunt romanen inèdites.

1. INT.12: Antic Palau de la Paeria.² Els primers treballs a la Paeria, que afectaren tres sales dels soterranis de l'edifici, els dugueren a terme membres de l'IEI entre 1961 i 1967; el 1976, una intervenció més breu afectà una nova sala (Tarragó i Díez-Coronel 1981). A proposta de la regidoria de Cultura, l'Estudi General (nom inicial de l'actual Universitat de Lleida) començà les seves intervencions a la fi de 1981, dirigides per Emili Junyent i Arturo Pérez Almoguera, les quals anaren seguides per campanyes continuades d'excavació en diverses sales, de 1982 a 1986, d'uns quants mesos de durada cadascuna.

L'anomenada sala II, d'uns 15 m², es troba en una zona que fins al segle XVIII era molt més a prop del riu Segre que en l'actualitat i que estava exposada a inundacions periòdiques, de manera que havia de formar part d'un sector marginal de la ciutat antiga. Els estrats romans aparegueren a més de 6 m de profunditat en relació amb el nivell del carrer d'època medieval. S'hi documentà una potent estratigrafia datable entre el començament del segle I a ne i el canvi d'era. Les úniques restes constructives que s'hi conserven són els fonaments d'un dels laterals d'un edifici rectangular orientat d'est a oest, a base de grans blocs de pedra sorrenca, de funcionalitat desconeguda; la seva construcció s'ha de situar, aparentment, en època augustal (20-10 a ne) (Gallart *et al.* 1985: 25-38). L'estratigrafia detallada no ha estat publicada,

2. Payà *et al.* 1996: 126-128; Pérez Almoguera 1999: 215-218; Gil *et al.* 2001: 163 núm. 2; Payà *et al.* 2003: 281-282; Payà i Pérez Almoguera 2007: 74, 89-90.

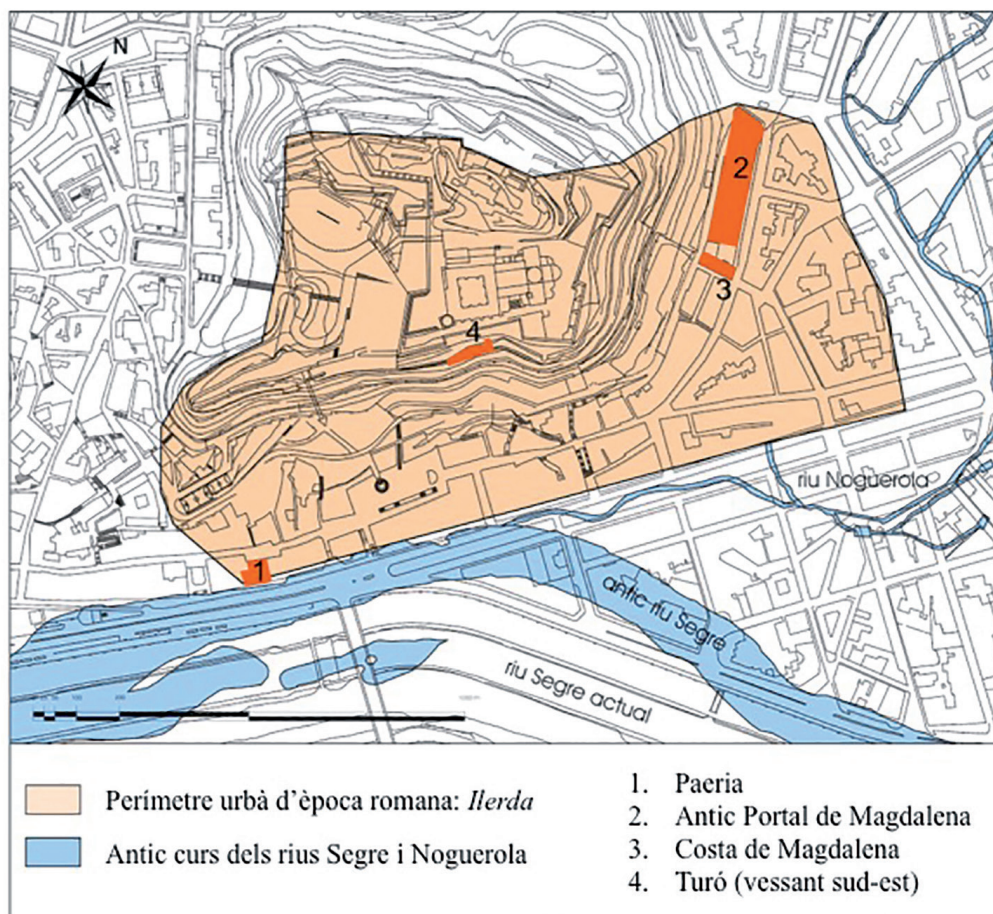

Figura 1. Situació dels llocs de procedència dels esgrafiats. Mapa: Arxiu Arqueològic de Lleida.

per la qual cosa s'han de considerar les ceràmiques de vernís negre i d'altres associables culturalment al segle I a.n.e., des dels seus inicis fins a la construcció de l'edifici augustal esmentat (Payà *et al.* 1996: 126; Payà 2000: 240).

2. INT.2: Antic Portal de Magdalena.³ Correspon a la intervenció urbana més extensa duta a terme a Lleida, amb 4.000 m², dirigida per un equip contractat a tal efecte durant quatre anys seguits (1984-1987), en un espai a la sortida nord de la ciutat romana. Entre les restes més destacables esmentem un gran edifici romà extramurs d'uns 800 m², datable a la fi del segle I o al segle II d.n.e.; això no obstant, les superposicions estratigràfiques, sobretot les abundoses sitges posteriors, alteraven profundament l'estratigrafia original i molts objectes aparegueren en contextos cronològicament més avançats. La intervenció permeté recuperar una ingent quantitat d'objectes de diferents cultures; es disposa d'una panoràmica general dels tipus antics (Lorient i Oliver 1992: 50-79), però, d'aquests, les úniques categories que han estat estudiades en detall són la terra sigil·lada (Pérez Almoguera 1990) i les ceràmiques pintades de tradició ibèrica (Garcés 1991: 527-642 i fig. 176-240).

3. INT.47: Carrer Costa Magdalena.⁴ Amb aquest nom es coneix una excavació preventiva efectuada el 1995 en un solar a l'oest i no gaire lluny de la intervenció al Portal de Magdalena. De nou, aquí s'hi poden trobar nivells entre el segle I a.n.e. i l'I d.n.e., abans de la construcció d'uns murs en època flàvia i d'altres que arriben sobradament al segle II, malgrat que les edificacions del període andalusí han fet desaparèixer gairebé tota l'estratigrafia d'aquesta fase entre 75 i 125. La intervenció proporcionà una gran quantitat de materials ceràmics que romanen inèdits.

4. INT.48: Turó de la Seu Vella (vessant sud-est).⁵ Intervenció realitzada a la terrassa més baixa de les tres que formen el turó, en un punt encarat al riu Segre. El Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida dugué a terme intervencions entre 1995 i 1997 en una estreta franja de 50 metres de llarg entre la roca i una fortificació del segle XVII, amb la sort de poder documentar més bé que en altres llocs una seqüència estratigràfica formada per nivells d'hàbitat entre 80 i 50 a.n.e., seguits per un abocador datable entre 50 i 30 a.n.e. i la cimentació d'un edifici en el període 30-1 a.n.e.; a banda d'altres nivells dels segles

3. Payà *et al.* 1996: 135-136; Gil *et al.* 2001: 164-165 núm. 5; Payà *et al.* 2003: 283-284; Payà i Pérez Almoguera 2007: 91-92.

4. Payà *et al.* 1996: 131-132; Gil *et al.* 2001: 166 núm. 8; Payà *et al.* 2003: 287-288; Payà i Pérez Almoguera 2007: 95.

5. Payà *et al.* 1996: 124-125; Gil *et al.* 2001: 167 núm. 11; Payà *et al.* 2003: 288-290; Payà i Pérez Almoguera 2007: 74-75.

II-III amb restes de motllos per produir *terra sigillata* hispànica local. Dels primers nivells del segle I a.n.e., subdividits en fases, es disposa d'un avançament de l'estudi de formes de la ceràmica de vernís negre (Payà 2000: 242-245), com també d'una sistematització de la vaixel·la de taula engalbada i les imitacions locals d'importacions durant el període tardorepublicà i altimperial (Morán i Payà 2007). Els motllos, la *terra sigillata* produïda a Ilerda i les sèries ceràmiques comunes vinculades a aquests tallers han estat posats al dia en un treball col·lectiu recent (Buxeda *et al.* 2014).

Esgrafiats inèdits i revisats

1. (Figura 2) BDH L.8.12. Sigla: 97-INT.48-1143-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Petit fragment informe de pàtera o bol de ceràmica campaniana A mitjana o més probablement tardana. Gruix màxim: 1,3 cm. Pasta rugosa de color vermell marronós, amb desgredant escàs i mínuscul de mica. Vernís iridescent, d'aspecte grumollós, ben conservat i lluent a l'exterior, però marronós i mat a l'interior. Decoració a base de dos solcs d'estria incisos a la cara interior.

Cronologia: El fragment, localitzat a la fase 2 de l'excavació, correspon als decennis 80/70-50 a.n.e. (Payà 2000: 242), cronologia coherent amb el període de producció de la campaniana A tardana.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental a la paret exterior, molt possiblement vorejant el peu. La inscripció ha estat greument afectada per la fractura de la peça i s'observen les restes de només tres signes: un primer força malmès, compost per fragments d'un parell de traços (a tot estirar), i dos que han perdut el terç superior i conserven 1,2 cm de la seva altura original. La longitud actual de l'esgrafiat és de 3,2 cm. Les incisions són enèrgiques, rectes i nítides. L'orientació del text no és fàcil de discernir, però el *ductus* del segon signe sembla indicar que cal llegir-lo des de la vora i no des del peu.

Text: [---]+fs

Comentari paleogràfic:⁶ El primer signe visible constava almenys d'un traç vertical, del qual ha pervingut un fragment prou considerable, mentre que la fenèdura horitzontal que hi desemboca podria ser intencionada o un producte del trencament de la ceràmica; així doncs, les lectures més probables són **ba1**, **to1** o bé **o1**, sense descartar altres possibilitats. El segon signe és en principi **f1**, puix que al sil·labograma **ku** rares vegades li manca el punt central a partir del segle II a.n.e., sens dubte per evitar justament l'homografia amb la vibrant. El tercer signe ha de ser **s2**, perquè, tot i haver perdut el primer traç, se'n conserva el vèrtex.

Comentari lèxic: La mutilació de l'esgrafiat en dificulta l'anàlisi, però poden assajar-se algunes interpretacions a partir de les alternatives de lectura plantejades per a la *crux*. Si la inscripció fos completa, **bafs** podria ser una abreviatura del formant

6. Seguim la classificació dels signes definida per Untermann (MLH III.1, 246-247), que hom pot consultar actualitzada a <<http://hesperia.ucm.es/escrituras.php>>.

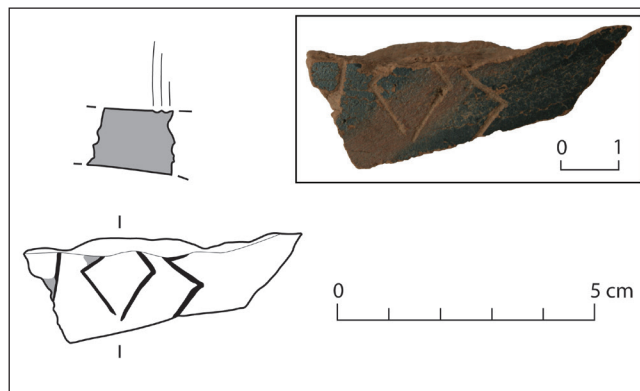

Figura 2. Fragment de ceràmica campaniana A.

antroponímic **bařstin** (Rodríguez 2014: núm. 27), que es documenta sobre plom a Orlell (BDH CS.21.8,A-4 = MLH F.9.8,A-4: **bařstintike+iu**) i potser també a Ruscino (BDH PYO.1.22,4: **bařstinte**). En una ceràmica ibèrica del Cabezo de Alcalá s'hi llegeix **bars** (BDH TE.2.5 = MLH E.1.5), malgrat que la lectura de la vibrant és dubtosa. Amb tot, cal tenir present que **-bafs** és final de seqüència a **eřkubařs** del plom de Gruissan (BDH AUD.4.2,5). Els editors de la làmina hi reconeixen l'element **bař** i un presumpte sufix **-s** (Solier i Barbouteau 1988: 91), mentre que Untermann (1996: 96; 2014: 27-28) el considera un possible nom de persona (NP); els formants que l'integren no són gens clars, de manera que potser es tracta d'un apel·latiu. D'altra banda, **tořs** és la lectura preferent de Simón (2009: 519-520) per al començament d'una inscripció sobre àrula de Tarragona (BDH T.11.7,A-1 = MLH C.18.7,A-1), que el mateix autor compara amb NP formats per l'element **torsin** (Rodríguez 2014: núm. 159). Tanmateix, els nombrosos problemes que plantegen els textos d'aquesta peça fan que calgui ser curós a l'hora d'esgrimir-los com a paral·lel.

2. (Figura 3) BDH L.8.10. Sigla: 95-INT.48-1069-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment informe del cos d'un vas de ceràmica campaniana A tardana. Pasta ataronjada clara, depurada, amb partícules calcàries. Vernís negre ben conservat i aplicat.

Cronologia: El fragment aparegué descontextualitzat en nivells tardomedievals (segles XIV-XV). Aquest fet i la migradesa conservada obliguen a adoptar la datació genèrica de la ceràmica campaniana A tardana, és a dir, 100-40 a.n.e. (Principal i Ribera 2013: 115-118).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en escriptura ibèrica nord-oriental a la part exterior. Es conserven dos signes íntegres, amb una altura entre 0,9-1,2 cm, i les restes d'un tercer que ha patit directament la fractura de la peça. La longitud actual de la inscripció és de 3,2 cm. Els traços són en general profunds, amb una certa irregularitat que dona un aspecte descarat a la paleografia dels signes; s'observa alguna incisió adventícia que es podria arribar a confondre amb les intencionades. El *ductus* no resulta determinant per establir l'orientació del text.

Text: [---]+**kue** o **kaku**+ [---]

Comentari paleogràfic: Els signes identificables són **ku1** i **e1** o bé **ka1** i **ku1**, en funció de com orientem

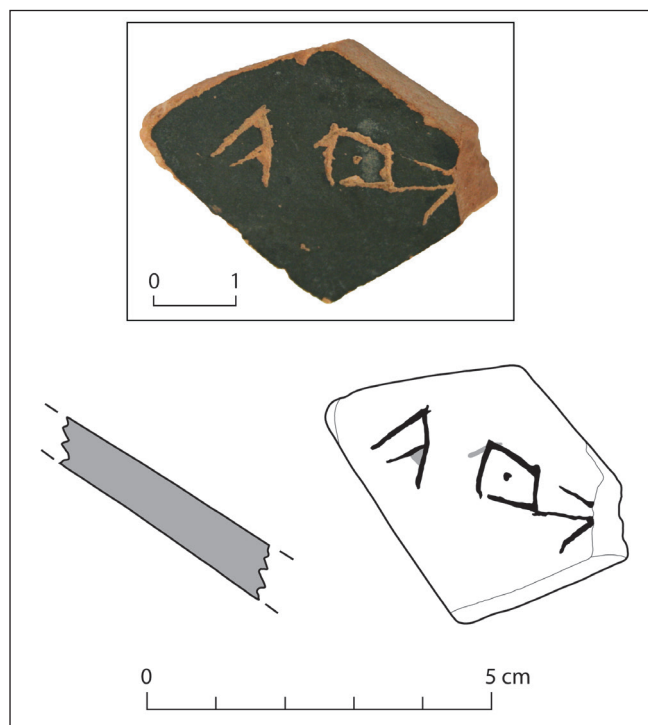

Figura 3. Fragment de ceràmica campaniana A tardana.

la inscripció. Com a particularitat paleogràfica, el sil·labograma **ku** recorda més un quadrat que un rombe, per bé que la caixa d'escriptura no és del tot clara. Els traços de la lletra trencada semblen conformar un signe **bo1** o **ta1**, però alguns podrien ser adventicis, puix que s'observen diferències en llur profunditat.

Comentari lèxic: Si optéssim per la primera alternativa, l'esgrafiat ilerdense disposaria d'un paral·lel exacte en una inscripció sobre campaniana d'Azaïla, amb un nexa que J. Valladolib (*BDH* TE.2.152 = *MLH* E.1.152) llegeix **[---]' +kue'**. En aquest cas, però, fora igualment possible una lectura **[---]' +kui'**, com en dues campanianes del mateix jaciment que presenten un nexa semblant **'kui'** o **'kue'** (*BDH* TE.2.154-155 = *MLH* E.1.154-155). Els dos segments tenen paral·lels: **kui** apareix de manera inequívoca al Cabezo de Alcalá (*BDH* TE.2.153,A = *MLH* E.1.153,A), mentre que **kue** ho fa a Burriac (*BDH* B.44.9), en un epígraf en llengua indeterminada de la celtibèrica Botorrita (*BDH* Z.9.28,B) i, menys probablement, a la mateixa Ilerda (*uid. infra*, núm. 5a). Si ens decantem per la segona alternativa, **kaku** es documenta com a text únic en un segell estampillat del Mas de Moreno (*BDH* TE.9.12) i sembla plausible relacionar-lo, com fa Simón (2013a: 652), amb el primer formant de *Cacususin*, el *Bagarensis* de la *Turma Salluitana* (*TSall* = *CIL* I² 709); la nostra inscripció podria contenir, aleshores, una indicació de propietat escapçada.

3. (Figura 4) *BDH* L.8.7. Sigla: 97-INT.48-1133-9. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Suport: Fragment de base d'una copa de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 1.⁷ Diàmetre

7. Per a les peces de vernís negre seguim la classificació tipològica de Lamboglia i, sempre que resulta possible, indiquem

extern de la base: 8,8 cm. Pasta beix rosada amb desgredants micacis molt fins. Vernís marró morat, absent a l'interior del peu llevat d'alguns regalims. Decoració consistent en dos fins solcs a la superfície interior.

Cronologia: La forma Lamb. 1 és una de les més prolífiques i característiques del taller de Cales des del 100 ane fins als darrers moments de la seva producció, vers 40/20 ane (Principal i Ribera 2013: 94-95). El nostre exemplar fou recuperat a la fase 3b del Turó, que correspon al darrer terç del segle I ane (Payà 2000: 245), de manera que cal sospitar un origen lleugerament anterior i considerar o bé la pervivència local de l'objecte o bé la simple formació sedimentària de l'estrat. Un fons de Lamb. 1 amb el peu triangular, aprimat i amb l'extrem arrodonit es pot trobar també a la veïna plaça de Sant Joan de Lleida (Junyent i Pérez 1995: 219 núm. 25).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental al cercle interior del peu, disposat de manera perpendicular entre l'extrem distal i el centre. Els traços són profunds, fins i força rectes, i s'aprecien amb claredat malgrat l'absència de vernís en aquesta part del recipient. La inscripció té una longitud d'1,9 cm i el mòdul dels signes és d'1,1-1,2 cm.

Text: bie

Comentari paleogràfic: Els signes són **bi1** i **e1**.

Comentari lèxic: El mot es repeteix al coll d'una àmfora d'Azaïla (*BDH* TE.2.320 = *MLH* E.1.320). Fora suggeridor relacionar els dos esgrafiats amb el formant antroponímic **biei** (Moncunill 2010: 67), però la seva existència és dubtosa.⁸

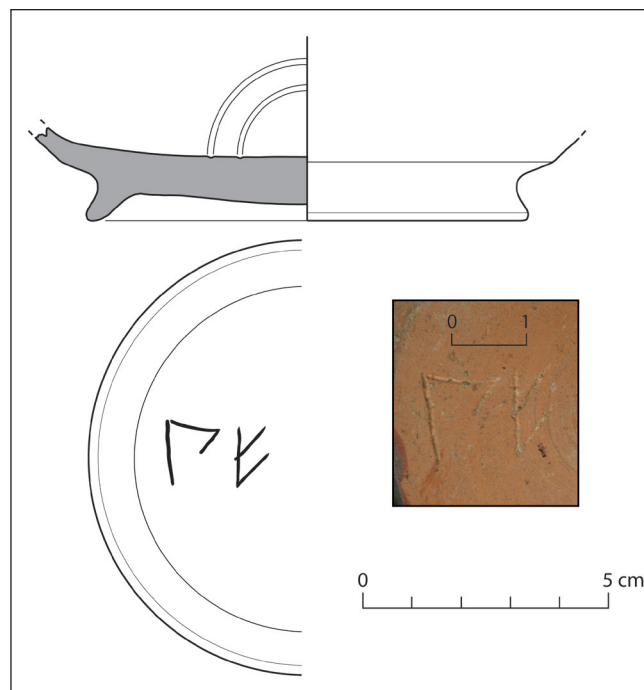

Figura 4. Fons de copa de ceràmica de Cales.

també el tipus específic definit per Morel: Lamb. = Lamboglia 1952; F = Morel 1981.

8. Segons Moncunill (*ibid.*), podria documentar-se a **bieinesir** (*BDH* T.0.2,A-2 = *MLH* C.0.2,A-2), **bieikate** (*BDH* V.13.1,B.1-5 = *MLH* F.20.1,B.1-5) i **bieite+ni[---]** (*BDH* V.13.1,A.II-4).

4. (Figura 5) Sigla: P84-821. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment de fons d'una copa de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 1. Diàmetre extern de la base: 9 cm. Pasta beix marronosa amb desgredant calcari. Vernís negre marronós d'aspecte metàl·lic, força lluent a l'interior. Decoració a base de dos solcs mal fets a la superfície interior.

Cronologia: El comentari a propòsit de l'exemplar anterior és vàlid també aquí, aplicat al context general dels nivells tardorepublicans de la Paeria, que cal situar entre 100/90 ane i una construcció d'època augustal. Per a un fragment de fons amb les mateixes característiques (fins i tot amb la peculiaritat de contenir un signe ibèric esgrafiat, tal vegada **ka** o bé **e**), procedent de les velles excavacions a la Neàpolis d'Emporion, s'ha suggerit igualment una datació a la primera meitat del segle I ane (Sanmartí Grego 1978: I 145 núm. 352).

Inscripció: Restes d'un signe realitzat després de la cocció al cercle interior del peu. La fractura de la peça se n'ha emportat un tros, probablement més de la meitat, però per la mida i la disposició dels traços sembla que es tracta d'un esgrafiat unilíter. El punxó no fou emprat amb la cura necessària i deixà diverses marques adventícies al tram final de les incisions. El signe té unes dimensions conservades d'1 per 1,1 cm.

Comentari: Les restes observables permeten reconstruir amb tota probabilitat una aspa, una de les marques més freqüents tant en contextos ibèrics com en època imperial romana (*uid. infra*, núm. 23). Formalment coincideix amb el signe **ta1** i també podria ser el numeral romà X, però el més probable és que es tracti d'una indicació (comercial o d'un altre tipus) sense valor grafemàtic. Dins l'àrea ilergeta apareix, per exemple, en dos anses de vas ibèric procedents de la Fogonussa A (Garcés i Torres 2011: 49-51).

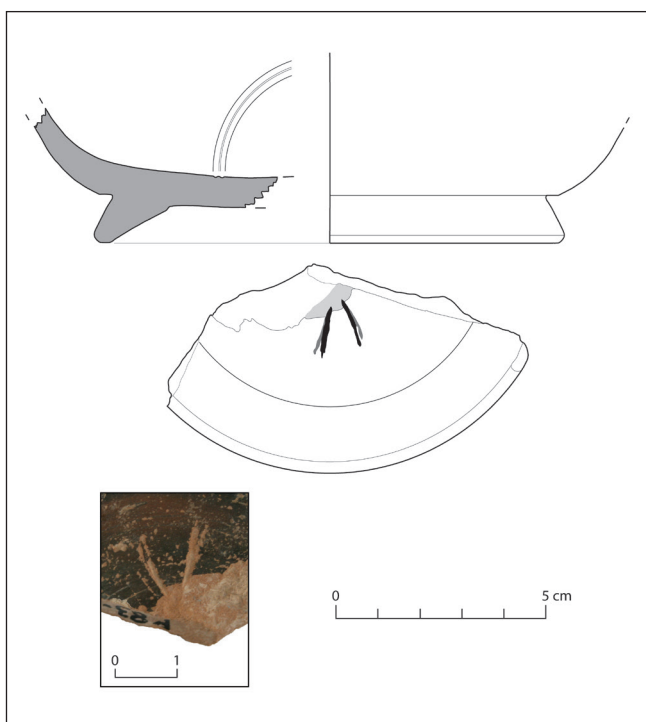

Figura 5. Fons de copa de ceràmica de Cales.

5. (Figura 6) *BDH* L.8.5. Sigla: 95-INT.48-1054-290. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Vas de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 3/F7553. Diàmetre en el contacte del peu: 7 cm; diàmetre exterior de la vora: 5,6 cm; altura: 4 cm. Pasta beix depurada. Vernís negre setinat amb reflexos olivacis i metàl·lics, de tonalitat blavosa, ben adherit, dens, uniforme i ben conservat.

Cronologia: El vas fou recuperat a la fase 3a del Turó, datable entre 50 i 30 ane (Payà 2000: 243). La forma Lamb. 3 amb la vora i el peu poc sortints és característica de les sèries mitjana (130/120-90/80 ane) i tardana (90/80-40/20 ane) de la ceràmica calena (Principal i Ribera 2013: 93-103); en el nostre cas és més plausible una adscripció a la segona sèrie esmentada. Entre els exemplars formalment més afins en podem assenyalar un procedent de les velles excavacions a la Neàpolis d'Emporion que es data al començament del segle I ane (Sanmartí Grego 1978: I 51 núm. 15).

Inscripció: Dos esgrafiats *post coctionem*, en escriptura ibèrica nord-oriental, a la part inferior de la base. El primer (A) es troba a tocar del centre i està integrat per dos signes, realitzats amb incisions profundes que han arrencat bona part del vernís adjacent. El mòdul de les lletres va de 0,5 a 0,8 cm, i la inscripció té una longitud de 2,2 cm. Malgrat que segurament es tracta d'un text dextrogir, cal considerar també la possibilitat que els grafemes estiguin col·locats l'un a sobre de l'altre; aquesta disposició en vertical seria força infreqüent, però té paral·lels: n'hi ha uns quants casos clars a Azaila, per exemple, dos sobre campaniana i un sobre *pondus* (*BDH* TE.2.94, 161 i 389 = *MLH* E.1.94, 161 i 389). El segon esgrafiat (B), format també per dos signes, fou realitzat just a sobre de la línia que delimita el cercle interior del peu. Els traços són menys profunds i els signes, més grans, entre 0,8 i 1 cm d'altura, la qual cosa indica que les inscripcions són obra de mans diferents. La seva longitud és d'1,2 cm.

Text: a) **eku**

b) **baʿ**

Comentari paleogràfic: El signes d'A són **e1**, per bé que molt decantat cap a la dreta i amb un *ductus* poc habitual, i **ku1**, que en lloc del punt central presenta una línia que es prolonga fins al traç inferior dret, sigui de manera intencionada o per un desplaçament involuntari del punxó. En el primer signe, l'alternativa de **ke2** pot bandejar-se, perquè l'angle dels braços exteriors és força tancat i la presència d'un traç addicional (que en el sistema dual serveix per marcar l'oposició de sonoritat en les oclusives) és poc comuna en la cronologia del nostre esgrafiat; en el segon podríem tenir-hi **te1**, però esperaríem que la línia central anés d'un costat a l'altre del rombe. La identificació dels signes de B no planteja problemes: **ba1** i **f1**.

Comentari lèxic: La forma **eku** es documenta aïllada en una campaniana inèdita de l'Hereuet, a Seró (Costa i Sabaté en premsa), i tal vegada es pot relacionar amb el nucli d'**ekusu** del plom del Pujol de Gasset (*BDH* CS.14.1,2 = *MLH* F.6.1,2). Tal com hem apuntat, resulta menys probable una lectura **kue** en vertical, per a la qual caldria tornar a esmentar els paral·lels

adduïts més amunt (núm. 2): una campaniana A perduda de Burriac (BDH B.44.9) i una tenalla de tipus *Ilduradin* de Botorrita (BDH Z.9.28,B), així com dues campanianes d'Azaïla amb un nexa que pot llegir-se 'kui' o 'kue' (BDH TE.2.154-155 = MLH E.1.154-155).

Quant a **baí**, apareix com a text únic en una àmfora ibèrica de Boades (BDH B.14.3) i en campanianes procedents de Cal Rubió (BDH B.31.1 = MLH C.19.1) i Azaïla (BDH TE.2.74,A i 75 = MLH E.1.74,A i 75); a Ensérune (BDH HER.2.61 = MLH B.1.61) va acompanyat del sufix personal **-mí**, la qual cosa fa pensar que es tracti d'una indicació de propietat. Podria ser una abreviatura dels formants antroponímics **baíka** o **baíke**, presumptes variants de l'element **balke** (MLH III.1 § 7.25; Rodríguez 2014: núm. 24) que es documenten, per una banda, a **baíkabios** (BDH SP.1.2,A-2), **baíkabiur** (BDH GI.15.45

= MLH C.2.32), **baíkageí** (BDH B.29.3 = MLH C.25.3) i **baíkataí** (BDH V.13.3,A.II-9 = MLH F.20.3,A.II-9), i, per l'altra, a **baíkeiar** (BDH TE.9.1)⁹ i de manera aïllada (Gebut, BDH L.7.3; La Corona, cf. Garcés 2013: 490). Tanmateix, cal recordar l'existència d'inscripcions sobre ceràmica amb les seqüències **baíboí**, **baíur** i **baíboíba** (BDH TE.2.312-314 i 366 = MLH E.1.312-314 i 366), de les quals **baí** també podria ser una forma abreujada.

6. (Figura 7) BDH L.8.6. Sigla: 95-INT.48-1101-27. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Pàtera de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 5-7/F2200, a la qual manca el peu. Diàmetre de la vora: 21 cm. Pasta beix rosada, dura i ben depurada, amb partícules calcàries. Vernís negre setinat amb reflexos tornassolats i iridescents, ben adherit a tota la peça i de coloració força uniforme. Decoració d'estria de rodets a l'exterior, poc perceptible, i de dos solcs incisos a l'interior.

Cronologia: Fou recuperada a la fase 2, la qual cosa permet fixar la cronologia de l'objecte entre 80/70 i 50 ane (Payà 2000: 242).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental a la paret exterior, a prop de l'estria de rodets i, si ens atenim al *ductus*, orientat cap a la vora. Els traços, fins i prou rectes, es reparteixen entre dos dels fragments de la peça, però la identificació dels signes no planteja problemes. La inscripció té una longitud d'1,4 cm i les lletres mesuren entre 1,3 i 1,8 cm, baldament la primera hagi perdut l'extrem superior com a conseqüència d'una fractura.

Text: **bas**

Comentari paleogràfic: Els signes són **ba1** i **s2**.

Comentari lèxic: Sobre ceràmica, el segment **bas** apareix de manera aïllada en quatre campanianes d'Azaïla (BDH TE.2.77-79¹⁰ i 116,C = MLH E.1.77-79 i 116,C), en una copa ibèrica pintada de Torre Cremada (BDH TE.13.3) i en una altra campaniana de *Valentia* (BDH V.12.5). Hom sol dubtar en aquests casos entre les lectures **bas** o **sba**, però resulta preferible la primera si tenim en compte l'absència d'essa líquida en ibèric i el testimoni de l'epígraf

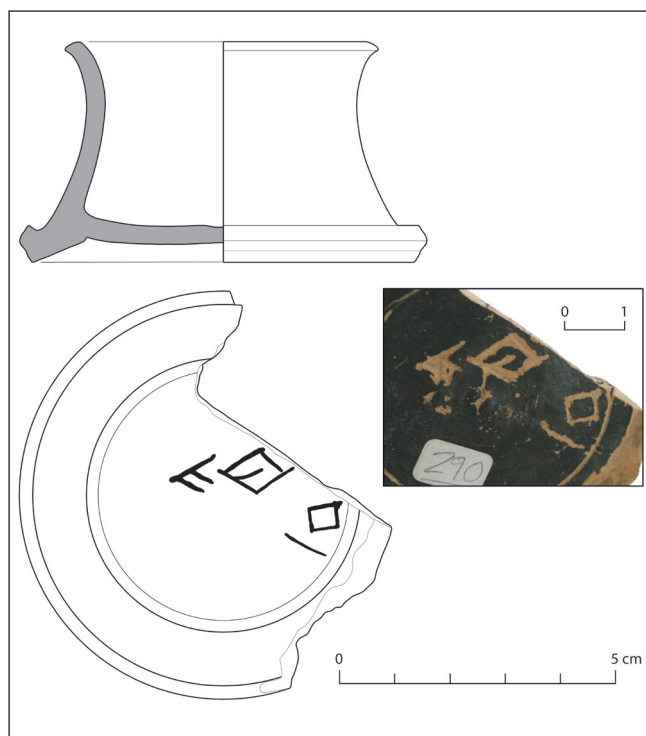

Figura 6. Píxide de ceràmica de Cales.

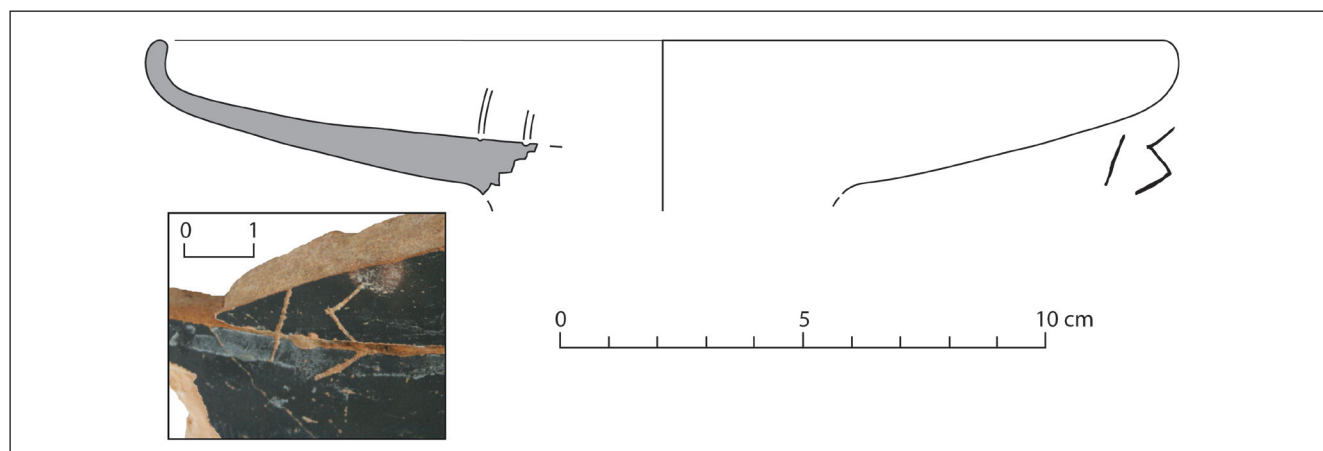

Figura 7. Pàtera de ceràmica de Cales.

9. Lectura de Simón 2013a: 652.

10. El mot apareix dues vegades a TE.2.78; *uid.* Valladolid 2002: 368-369.

ilerdense, on el *ductus* ho confirma. El formant **baś** (MLH III.1 § 7.27; Rodríguez 2014: núm. 30) pot aparèixer grafiat amb la sibilant **s**, però l'elevada freqüència del terme **bas** apunta cap a altres possibilitats, com la pronominal (Orduña 2006: 170; Ferrer 2015: 16) o bé que sigui una abreviatura d'un altre tipus; cal tenir presents textos com **baski** o **basku** (BDH TE.2.76 i 7 = MLH E.1.76 i 7), no nítidament antroponímics.

7. (Figura 8) Sigla: 95-INT.48-1143-4. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment de fons d'una pàtera de vernís negre de Cales, forma Lamb. 5/7 amb el peu inclinat i amb ungla a l'exterior. Diàmetre intern de la base: 6,4 cm. Pasta beix, depurada i amb petits desgredants micacis i calcaris. Vernís negre dens, lleugerament verdós, que esdevé de color de xocolata per apilament. Decoració a base de dos solcs incisos a la superfície interna.

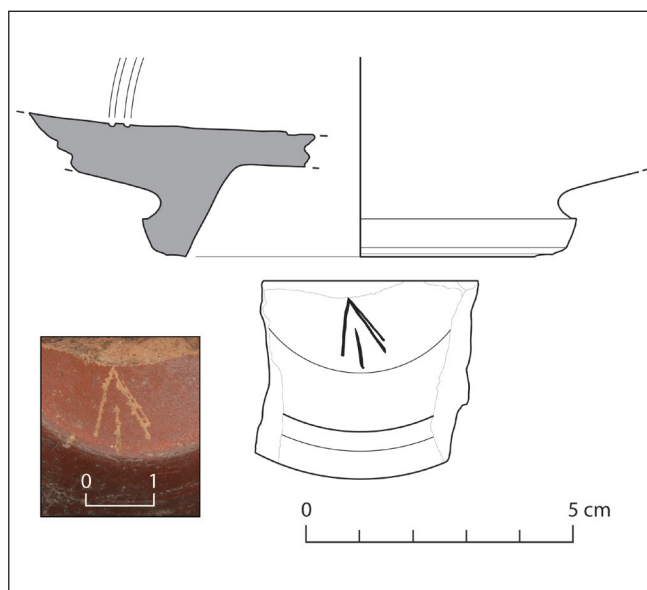

Figura 8. Fragment de pàtera de ceràmica de Cales.

Cronologia: La forma Lamb. 5/7 és característica de les fases mitjana i tardana de la ceràmica calena, amb una cronologia que abraça el darrer terç del segle II i gran part del segle I a. En l'estratigrafia del Turó prové de la fase 2, fet que la concreta entre els anys 80/70 i 50 a. (Payà 2000: 242).

Inscripció: Signe esgrafiat *post coctionem* al cercle interior del peu, just a l'extrem i orientat cap a fora. Els traços són profunds, i s'observa un repàs en l'asta diagonal dreta. La lletra fa 1,5 cm d'altura per 0,9 cm de longitud.

Comentari: La marca és ibèrica (**u2**) més que llatina (**A**), ateses la seva paleografia i l'absència, a Ilerda, d'inscripcions llatines sobre campaniana. Un esgrafiat unilíter semblant es documenta en un vas de ceràmica amb engalba grisa procedent de la Paeria (*uid. infra*, núm. 32), i també en jaciments una mica més allunyats com Olèrdola (Rodríguez 2009: 586-587 núm. 2002), el Cabezo de Alcalá (BDH TE.2.46,B i 77,B = MLH E.1.46,B i 77,B) i Lliria (Bonet i Mata 1989: núm. CIX), entre d'altres.

8. (Figura 9) BDH L.8.9. Sigla: P84-1514. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment pròxim a la base d'una pàtera de vernís negre de Cales de forma indeterminada, encara que el gruix i la decoració orienten a una Lamb. 5/7. Pasta beix amb fins desgredants micacis. Vernís negre blavós, en general ben adherit. Conserva dos solcs incisos i restes d'estries de rodeta a la superfície interna. Presenta un forat de reparació.

Cronologia: El context general dels nivells tardo-republicans de la Paeria determina una cronologia entre 100/90 i 40/20 a. n.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental a la paret exterior. La inscripció és incompleta per ambdós costats, a causa de la fractura de la peça, i la part inferior de les lletres dels extrems també s'ha perdut; de fet, segurament cap dels quatre signes que s'observen no ens ha pervingut en la seva forma original. A tot això s'afegeix la presència d'un forat de reparació, que toca de ple el darrer grafema conservat. Les dimensions màximes actuals són 3,3 cm de longitud i 1,5 cm d'altura. Les incisions són fines i rectes.

Text: [---]sbasto[---]

Comentari paleogràfic: Del primer signe visible en resten tres traços, dos dels quals formen un angle; per la seva morfologia sembla plausible restituir **s1**, a despit que la primera asta és més curta que en l'altre **s1** de l'esgrafiat. El segon i el tercer signes són clars, **ba1** i **s1**, baldament hagin perdut —en major o menor mesura— la seva part inferior. El darrer signe conserva dos traços verticals i podria ser **to2** o **ti2-b** (o àdhuc el més infreqüent **ti5**), però els *comparanda* de les seqüències resultants apunten cap a la primera opció. El *ductus* desaconsella una lectura inversa del tipus [---]usbas[---].

Comentari lèxic: La lectura proposada permet identificar el formant antroponímic **basto** (MLH III.1 § 7.28; Rodríguez 2014: núm. 29), que es documenta en almenys quatre NP: *Bastogaunin* (CIL II 6144,2), **bastokitaś** (BDH CS.7.1 = MLH F.4.1), **basto+ś+r** (BDH TE.18.1,3) i *Bastugitas* (TSall), en tots els casos com a primer formant del compost. A la inscripció

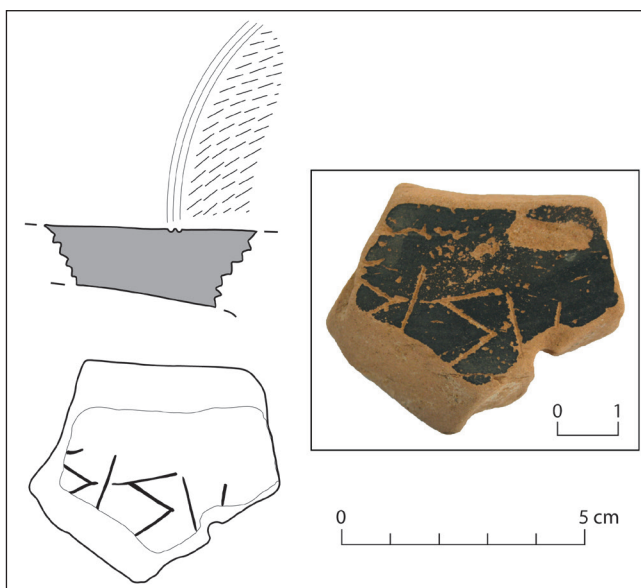

Figura 9. Fragment de pàtera de ceràmica de Cales.

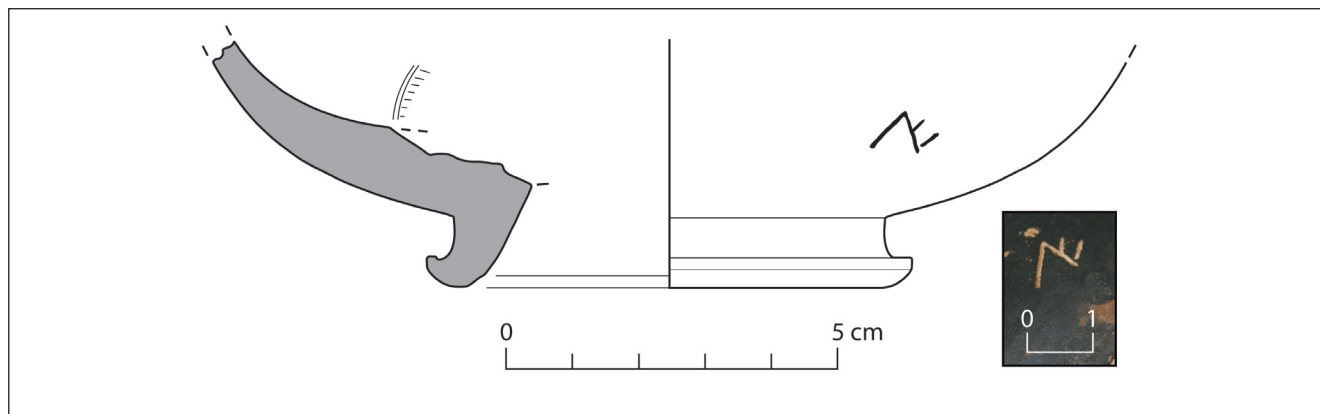

Figura 10. Fragment de fons de copa de ceràmica de Cales.

ilerdense, en canvi, és segur que hi ha text a l'esquerra de **basto**. Una campaniana d'Ensérune porta [---]an-bašto[---] (BDH HER.2.164,B = MLH B.1.164,B), que té aparença d'onomàstic,¹¹ però la diferència en la sibilant, els dubtes en la lectura de l'últim signe i la inseguretat de la segmentació per la fractura de la peça fan que no sigui del tot vàlid com a testimoni de l'ús del formant en segona posició. Per explicar el nostre text, una possibilitat seria restituir la partícula **is-** davant de l'element **basto**, de la qual hi ha exemples als NP **isbetaftiker** (BDH V.4.3,1/2 = MLH F.11.3,1/2), **isšaledar** (BDH V.7.6 = MLH F.17.6) i **istikanir** (BDH L.17.1).

9. (Figura 10) Sigla: 97-INT.48-1151-22. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Part inferior d'un bol de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 8. Diàmetre exterior del peu: 6,5 cm. Pasta beix amb fines partícules micàcies. Vernís negre, dens, ben conservat, amb reflexos blavosos i olivacis. Conserva restes de la decoració incisa habitual a la superfície interna.

Cronologia: La forma Lamb. 8, igual que la 5/7, és característica de les fases mitjana i tardana de les produccions calenes; procedeix de la fase 1 del Turó, la més antiga del lloc, que es data entre 80/70 i 50 a-ne (Payà 2000: 242).

Inscripció: Esgrafiat unílter en escriptura ibèrica nord-oriental a la superfície exterior del cos, distant del peu però en una posició ja no visible des dels costats. Els traços, gravats després de la cocció, són enèrgics i rectes. La lletra fa 0,6 per 1 cm.

Comentari: El signe és **il-b**, amb la particularitat que el darrer traç vertical no arriba a tocar l'asta diagonal. Aquesta marca es troba de manera aïllada en una tenalla ibèrica de la mateixa intervenció (*uid. infra*, núm. 14), una ceràmica àtica de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2001: núm. 17), un coll d'àmfora itàlica dels Cortals (Lafuente i López 1987: 28, lám. IV núm. 34), un ponderal de El Palao (Gasca i Fletcher 1989-1990: núm. 21) i sengles campanianes de la Torre dels Encantats (Garcés, Masó i Bruguera

2013: núm. 3958), Monteró (Garcés 1991: 124 núm. 15 = Ferrer *et al.* 2009: 129-130), el Cabezo de Alcalá (Beltrán 1995: 16 núm. 6 fig. 1.4-2 i 7 fig. 2.1-2) i Tiró de Cañón (Gasca i Fletcher 1989-1990: núm. 20); també apareix, acompanyada d'altres textos, a Ullastret (BDH GI.15.51,B = MLH C.2.50,B), Ca l'Estrada (BDH B.25.10,B) i, de nou, a la Torre dels Encantats (Garcés, Masó i Bruguera 2013: núm. 3686) i Azaila (BDH TE.2.8, 63,B, 231,B i 261,B = MLH E.1.8, 63,B, 231,B i 261,B).¹²

10. (Figura 11) BDH L.8.8. Sigla: 95-INT.48-1068-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment informe del cos d'una pàtera de vernís negre de Cales. Pasta beix rosada, dura i ben depurada, amb partícules calcàries. Vernís negre setinat amb reflexos tornassolats i iridescents, ben adherit i de coloració força uniforme. Decoració conservada d'un solc a la superfície interior.

Cronologia: La peça aparegué descontextualitzada en nivells tardomedievals (segles XIV-XV), mostra de les intrusions posteriors. En conseqüència, hem de considerar la cronologia completa de la ceràmica calena tardana: 90/80-40/20 a-ne (Principal i Ribera 2013: 93-103).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en escriptura ibèrica nord-oriental a la paret exterior, a prop del peu i orientat cap a la vora. Les incisions són gruixudes i una mica descurades, i el vernís del voltant ha saltat en alguns punts. El text fa 2,2 cm de longitud i el mòdul de les lletres és d'1,2 cm. A prop de l'esgrafiat s'hi aprecien les restes d'uns quants traços, però la fractura impedeix determinar si són accidentals o bé formaven part d'altres inscripcions: n'hi ha dos formant un angle recte a l'esquerra (per bé que no arriben a unir-se), i l'extrem de dos més, gairebé paral·lels, a la dreta.

Text: **kul**

Comentari paleogràfic: A desgrat que els signes no suscitin dubtes de lectura aparents, s'hi observen diverses peculiaritats. El primer, **ku1**, té una línia central en comptes d'un punt, però potser és accidental

11. Per a **an**, *uid.* MLH III.1 § 7.10; Rodríguez 2014: núm. 8.

12. MLH E.1.272, on també hi hauria un esgrafiat unílter amb forma d'**i**, és la mateixa peça que E.1.261.

i en qualsevol cas no toca els costats del rombe, fet que podria portar a confondre'l amb **te**. El segon, **11**, presenta un punt entre les astes —com en una campaniana de Sorba (BDH B.1.9 = MLH D.4.5)— i una espècie de serif al peu del traç esquerre, dos elements força rars que desconeixem si són adventicis o fets a propòsit per algun motiu.

Comentari lèxic: La seqüència **kul** la retrobem en campanianes d'Ensérune i del Cabezo de Alcalá (BDH HER.2.97 i TE.2.157 = MLH B.1.97 i E.1.157), i potser també en d'altres de la mateixa Azaila (BDH TE.2.239 = MLH E.1.239: **kul**) i del Castell d'Amposta (BDH T.14.1: **kul**[---?]). El més probable és que siguin marques de propietat formades sobre una abreviatura de l'element onomàstic **kules** (MLH III.1 § 7.80; Rodríguez 2014: núm. 92).

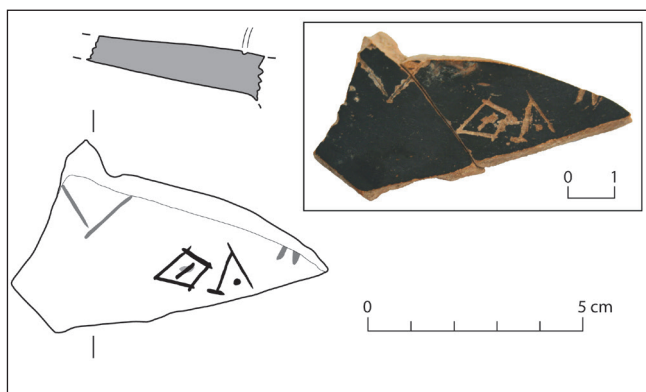

Figura 11. Fragment de pàtera de ceràmica de Cales.

11. (Figura 12) BDH L.8.11. Sigla: P83-687. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment del cos d'una pàtera de vernís negre de Cales de forma indeterminada. Pasta beix depurada. Vernís negre olivaci amb zones castanyes a causa de la cocció. Decoració a base de dos solcs incisos a la superfície interna.

Cronologia: La migradesa del fragment no permet precisar més enllà d'una datació genèrica, dins el conjunt de la Paeria, entre 100/90 i 40/20 ane.

Inscripció: Esgrafiata *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental a la paret exterior, a prop de l'arrencaament del peu. La fractura de la peça ha malmès dos dels tres signes que s'aprecien i la inscripció és incompleta per un dels costats. El *ductus* conservat no és del tot clar, amb indicis contradictoris sobre la direcció dels traços, però sembla que el text està orientat cap a la base de la peça. Les incisions s'han realitzat amb poca cura, puix que hi ha diversos cops adventicis que segurament són producte del punxó. L'altura dels signes va dels 1,4 cm de l'única lletra que ens ha pervingut íntegra als 2,2 cm conservats per la segona. De l'esgrafiata original en resten 3,3 cm de longitud.

Text: [---]+ou

Comentari paleogràfic: Del primer signe visible només se'n conserva el fragment d'una asta diagonal, per la qual cosa resulta inidentificable: podria ser **bo**, **ka**, **l**, **ta** o **u**, entre d'altres. El segon sembla estar integrat per dues incisions verticals i dues d'horitzontals que les uneixen. En el seu estat actual, el signe amb què

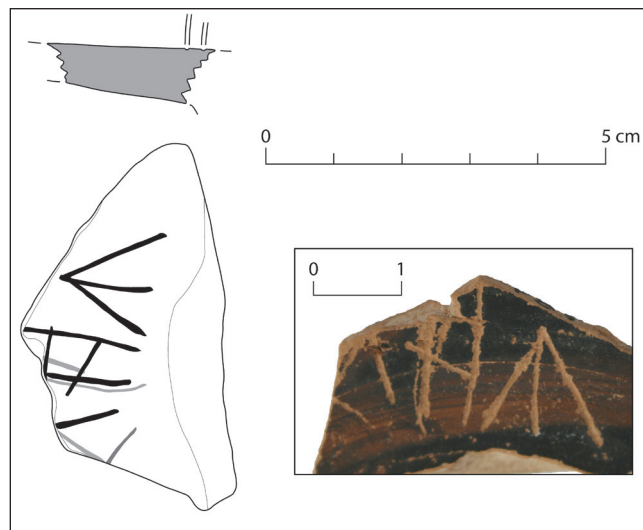

Figura 12. Fragment informe de ceràmica de Cales.

més s'assembla és **o4-b**, però no es tracta d'un al·lògraf gaire freqüent i encara menys en una cronologia tan tardana; és possible, doncs, que algun traç sigui accidental i que tinguem **o1** o bé una altra lletra. A l'últim, el tercer signe és **u4**; si el llegíssim al revés seria **to2** o **ti5**, però, com hem dit abans, el *ductus* apunta més aviat en direcció contrària.

Comentari lèxic: La seqüència **-ou** és molt estranya en ibèric, la qual cosa confirma que segurament hi ha un problema en la identificació del penúltim signe de l'esgrafiata ilerdense. Una lectura inversa **too-** o **tio-** tampoc no disposa de paral·lels.

12. (Figura 13) Sigla: 95-INT.47-1147-s/n. Prové de la intervenció al carrer Costa Magdalena.

Support: Petit fragment informe de ceràmica de vernís negre de Cales. Pasta beix depurada. Vernís negre blavós, dens i lleugerament granulós.

Cronologia: Es recuperà fora de context, en nivells andalusins. La migradesa del fragment no permet precisar més enllà d'una datació genèrica, pel tipus ceràmic, entre 100 i 40/20 ane (Principal i Ribera 2013: 94-95).

Inscripció: Signe traçat *post coctionem*, amb incisions profundes però irregulars, a la paret exterior. Les seves dimensions són 1 cm d'alt per 0,7 cm de llarg.

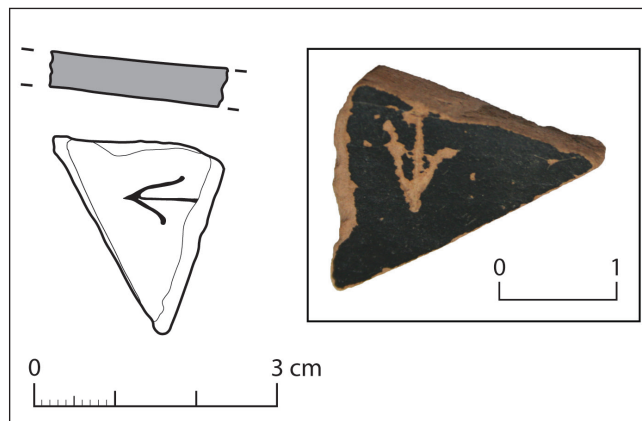

Figura 13. Fragment informe de ceràmica de Cales.

Comentari: Sense implicar necessàriament un valor grafemàtic, el més probable és que la marca correspongui al signe ibèric **to2**, encara que no podem descartar un al·lògraf de **u** entre els tipus 3 i 4; **ti5**, en canvi, és ben poc freqüent. En el primer supòsit, alguns dels paral·lels adduïbles serien sengles campanianes d'Ensérune (BDH HER.2.229,A = MLH B.1.229,A) i La Loba (Moret 2002: núm. 7), una àmfora itàlica del Palomar (BDH TE.5.9,C; Simón 2010) i una tapadora ibèrica de Tiro de Cañón (Gasca i Fletcher 1989-1990: núm. 29). Per a la marca **u**, *uid. supra*, núm. 7.

13. (Figura 14) BDH L.8.2. Sigla: P82-961. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment d'un fons de gobelet de ceràmica grisa a torn. Diàmetre de la base: 3,5 cm. Pasta grisa clara lleugerament blavosa, amb petits desgredants calcaris i alguns vacúols. Engalba grisa marronosa poc densa, que ha regalimat a l'interior del recipient.

Cronologia: S'ha suggerit la primera meitat del segle I aC a Garcés 1991 i 2013, per la presència de la inscripció ibèrica i pel suport, però en sentit estricte cal aplicar la datació general de l'estratigrafia tardorepublicana de la Paeria: 100/90-40/20 aC.

Inscripció: Esgrafiats *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental al peu, orientat cap al centre de la base. La inscripció és incompleta pel final i s'aprecia com es va decantant progressivament, tal vegada per la manca d'espai en atansar-se al límit de la superfície. El text conserva 1,5 cm de la seva longitud original. Els signes, realitzats amb un punxó fi que ha deixat traços ben marcats i nítids, fan entre 0,7 i 0,8 cm d'altura.

Text: **bin++[---]**

bin++[---] Garcés (2013).

Comentari paleogràfic: Els dos signes que obren el text són **bi1** i **n1-a**, en què —com a curiositat— la darrera asta no connecta amb la segona. Després hi ha les restes d'un parell de grafemes més: el primer podria ser un altre **bi1**, malgrat que amb la panxa més oberta, o bé **ba1**, si el traç diagonal formés part del signe següent; la petita incisió del final admet diverses possibilitats, com ara **ba**, **l**, **n** o **ś**.

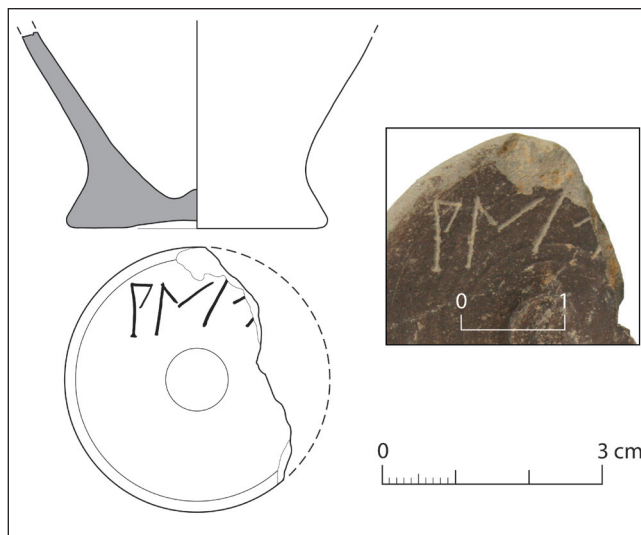

Figura 14. Fons de gobelet de ceràmica grisa.

Comentari lèxic: La nova autòpsia no introdueix canvis significatius en la lectura de l'esgrafiats i, per tant, podem veure-hi encara un NP integrat en primer lloc pel formant antroponímic **bin** (MLH III.1 § 7.40; Rodríguez 2014: núm. 47), tal com hem sostingut prèviament. Les restes conservades del segon element ofereixen un ventall força ampli d'alternatives, però fora suggeridor reconstruir-hi **bilos** (MLH III.1 § 7.39; Rodríguez 2014: núm. 45), de tal manera que s'establiria un paral·lelisme entre **binbil[os]** i **bilosbin** / **bilosbin** (BDH AUD.5.36,B-4 i GI.20.1,3 [= MLH C.4.1,3]).

Bibliografia: Garcés 1991: 122 núm. 12; 2013: 493 núm. 7; Sabaté 2016: 59.

14. (Figura 15) Sigla: 97-INT.48-1128-6. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment d'una tenalla ibèrica oxidada de vora engruixida. Diàmetre interior de la vora: 28,5 cm. Pasta de color ataronjat rosat, molt cuita, amb desgredants calcaris grans i petits. Acabat allisat de coloració blanquinosa a l'exterior.

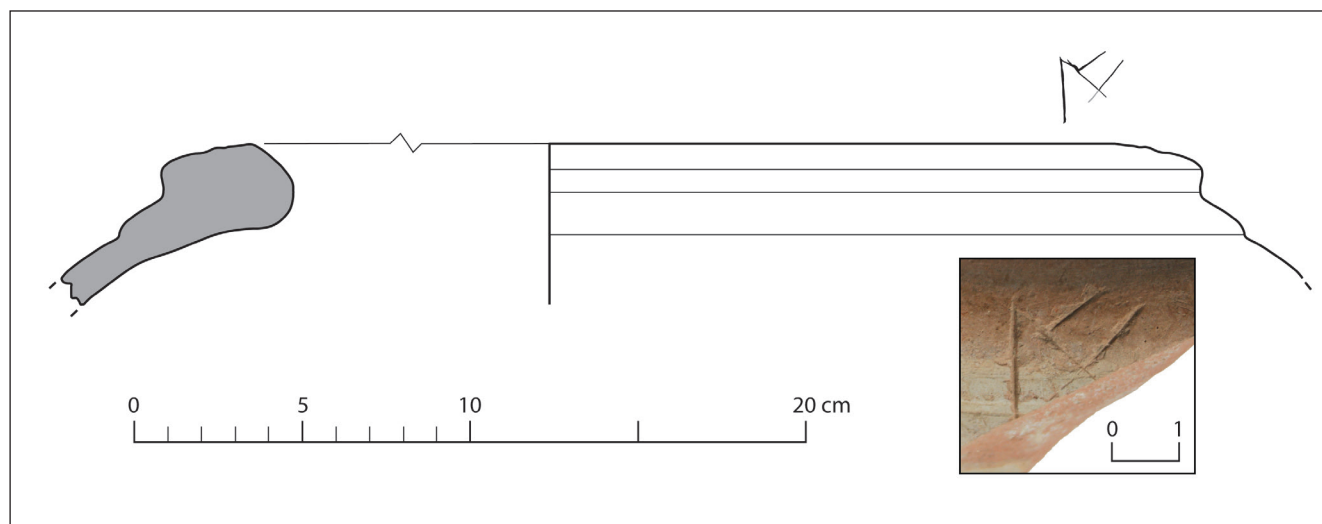

Figura 15. Vora de tenalla ibèrica.

Cronologia: En la seqüència del Turó apareix descontextualitzada dins la fase 4, de cronologia altimperial, de manera que cal acudir a la tipologia. La gran tenalla de vora plana fou el principal recipient d'emmagatzematge domèstic de les poblacions ibèriques de la vall de l'Ebre entre el segle v i el començament de l'í ane (Junyent 1972: 124), i com a tal té nombrosos paral·lels també a l'àrea ilergeta. Els exemplars del període clàssic presenten una vora de gran longitud, sovint motllurada en l'extrem distal i resultat del doblament enrere de l'extrem de la paret del vas durant el tornejat. En canvi, els pocs exemplars tardans que es documenten al segle i ane (Garcés 1991: 753-754) acostumen a tenir una vora curta i desigual com en el cas que ens ocupa, evidència de la decadència de la sèrie; en aquest sentit, i per coherència amb els altres esgrafiats ibèrics del Turó, és conjecturable remuntar la nostra peça al segle i ane.

Inscripció: Signe ibèric esgrafiat *post coctionem* a la part superior de la vora, amb traços rectes i profunds. Encara que la fractura del recipient passa molt a prop i potser s'ha emportat l'extrem inferior de l'asta vertical, sembla que la presència de més signes hauria deixat algun rastre i, en tot cas, les dimensions de la lletra (2 cm de llarg per almenys 1,8 cm d'alt) indiquen marca unilítera.

Comentari: El signe és **il-a** (*uid. supra*, núm. 9).

15. (Figura 16) BDH L.8.4. Sigla: 95-INT.48-1044-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment de coll d'un vas tancat, possiblement una gerra, de ceràmica comuna oxidada amb engalba blanca. Pasta ataronjada rosada, amb petits desgredants calcaris i argilosos ben visibles, de fractura recta amb tendència a l'aresta. L'acabat interior és groller i no dissimula les línies del torn; a l'exterior sí que s'allisa la superfície, que resultà amb una tonalitat més clara en la coccio. L'exterior conserva restes molt malmeses d'una fina aiguada blanquinosa; també en són visibles traces a l'interior.

Cronologia: La peça fou localitzada a la fase 3a del Turó, datable entre 50 i 30 ane (Payà 2000: 243). El context precisa quelcom una sèrie ceràmica, molt possiblement de producció local (Morán i Payà 2007: 208), que abasta bona part del segle i ane.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en signari ibèric nord-oriental a la paret exterior, en el punt on ha finalitzat la vora (no conservada) i comença el tram vertical del coll. Conserva quatre signes sencers, separats per un o dos punts verticals d'una cinquena lletra malmesa per la fractura de la peça. Les incisions, efectuades amb seguretat i regularitat, són fines i profundes, atès que, malgrat la pèrdua de bona part de l'engalba com a conseqüència de l'erosió, s'aprecien sense dificultats. L'altura dels signes va dels 0,6 cm del quart als 1,3 cm dels dos primers. De la inscripció original en resten 4,7 cm de longitud.

Text: **titibor?** +[---]

titibor? o **titiboku?** Pérez Almoguera (2003a: 211).

Comentari paleogràfic: Els tres primers signes són clars: dos **ti2-a** i un **bo2**, amb el traç horitzontal lleugerament per sobre del punt on s'encreuen les astes diagonals. El quart presenta la forma d'un rombe i

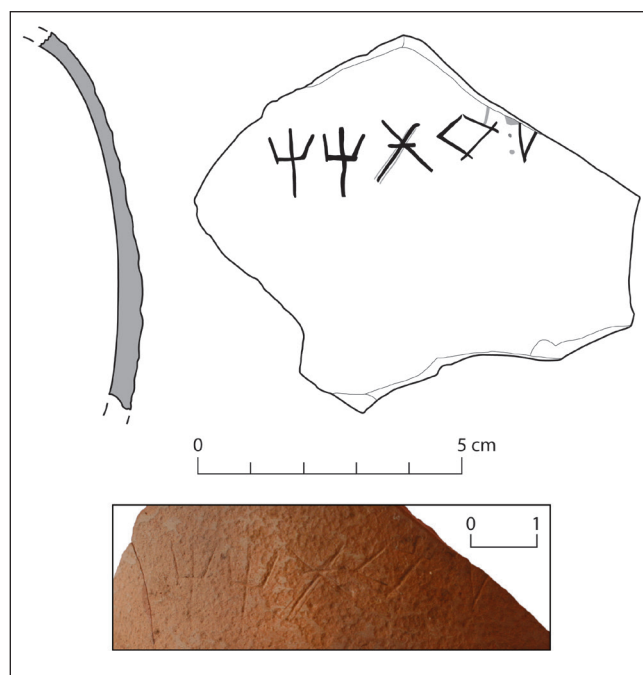

Figura 16. Fragment de ceràmica oxidada amb engalba blanca.

podria ser **ku1** o **rl** —tal com planteja Pérez Almoguera (2003a: 211)—, perquè la pèrdua de l'engalba ha deixat una superfície molt porosa i resulta difícil determinar si el punt que hi ha al centre del signe és intencionat o bé es tracta d'un vacúol de la pasta ceràmica; tanmateix, atenint-nos als paral·lels de la seqüència, hem optat per la vibrant. L'espai que separa aquesta quarta lletra de la següent és més gran que en la resta de casos, per la qual cosa creiem que algun dels punts observables podria correspondre a una interpunció; seria una de les poques sobre ceràmica de tota la Ilergècia, juntament amb la de la tortera de Gebut (BDH L.7.2 = MLH D.11.3) i la d'un fragment de bol del Molí d'Espígol (BDH L.15.2). Finalment, les restes de l'últim signe permeten restituir **a2** o **e1**.

Comentari lèxic: En una síntesi històrica de la Ilerda romana s'avança una proposta de lectura i una fotografia de la inscripció (Pérez Almoguera 2003a), però no se'n feu una edició pròpiament dita ni cap comentari de tipus epigràfic o lingüístic. Sembla possible analitzar la primera part de l'esgrafiat com un NP integrat pels elements **titi** i **boř**. El formant **boř** disposava d'un bon nombre de testimonis en el moment de redacció de la llista d'antropònims d'Untermann (MLH III.1 § 7.46) i del primer índex de Rodríguez Ramos (2002: 260), però el canvi en la lectura dels signes **bo1** i **bo3** per **ta2** i **ta3** (Ferrer 2005) n'ha reduït les aparicions segures a tres casos: **adi-boř** (BDH J.2.1 = MLH H.3.1),¹³ **arke-boř** (BDH B.31.2 = MLH C.19.2) i **Sillibori** (dat.) (CIL II²/7, 5 = II 3351), als quals es podria afegir tal vegada **eike-boř** (BDH TE.5.1 = MLH E.5.1). Quant a **titi**, el *comparandum* més pròxim es troba en un segell sobre *dolium* de Iesso que porta el mot **titiś** (BDH

13. Lectura de Ferrer 2010: 79, 91.

L.18.3,A).¹⁴ Pera (2005: 324) suggereix que es tracti d'un nom llatí iberitzat com ara *Titius*, però també podria ser un NP ibèric amb el segon element abreujat i representat pel signe **ś**, com succeeix segurament en les estampilles de Mas de Moreno que mostren la marca de terrissaire **balke-i** (BDH TE.9.2-5). Per a la seqüència que s'inicia després de **titibor**, tant si hi hagués una interpunció com un espai en blanc, hem de prendre en consideració diverses possibilitats: que sigui un segon NP, un sufix personal (**a[r** o **e[n**, seguit o no del morf **-nii**)¹⁵ o bé un altre element que servís per conformar un text més llarg i complex.

Bibliografia: Pérez Almoguera 2003a: 211.

16. (Figura 17) Sigla: 95-INT.48-1055-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment de coll d'una àmfora itàlica indeterminada. Diàmetre extern: 13 cm; altura conservada: 13,6 cm. Pasta de color ataronjat rosat, amb abundosos desgredants calcaris mitjans i grans. Engalba groguenca a la superfície exterior.

Cronologia: Prové de la fase 3a, que es data entre 50 i 30 ane (Payà 2000: 243).

Inscripció: Restes d'un signe esgrafiat *post coctionem* a la paret externa, amb incisions profundes i ben definides, del qual es conserven 1,2 cm de longitud per 2,1 cm d'altura.

Comentari: La cronologia i el tipus de suport (una àmfora d'importació) permeten adscriure l'epígraf tant a la cultura ibèrica com a la romana, i la possibilitat que es tracti d'una marca àgrafa, sense correspondència exacta amb cap repertori de signes, complica encara més la seva anàlisi.

17. (Figura 18) Sigla: P82-845. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment d'una tapadora/plat de ceràmica de cuina itàlica, amb el peu molt baix. El fet de no conservar la vora no permet adscriure-la a una forma precisa de la seriació d'Aguarod; les més properes són la Forma 2 - Celsa 80.7056 (Aguarod 1991: fig. 22.3-5) i la Forma 3 - Celsa 80.8145 (Aguarod 1991: fig. 23 i 24). Pasta ataronjada viva amb abundosos desgredants petits micacis i olivínics (volcànics).

Cronologia: Les tapadores/plat de ceràmica comuna itàlica es daten entre l'episodi sertià (Forma 2) o les darreres dècades del segle II ane (Forma 3) i l'abandonament de *Celsa*, a mitjan segle I dne (Aguarod

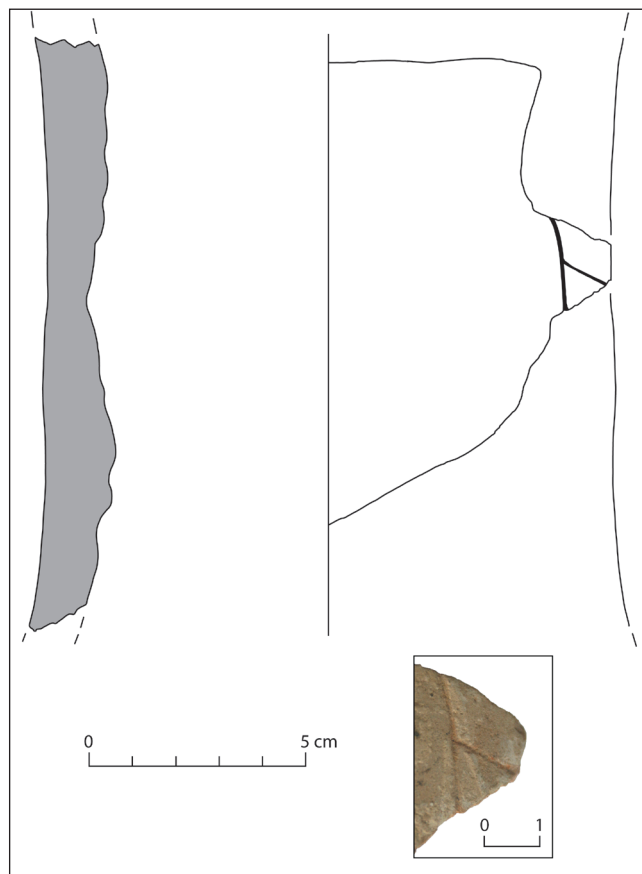

Figura 17. Fragment de coll d'àmfora itàlica.

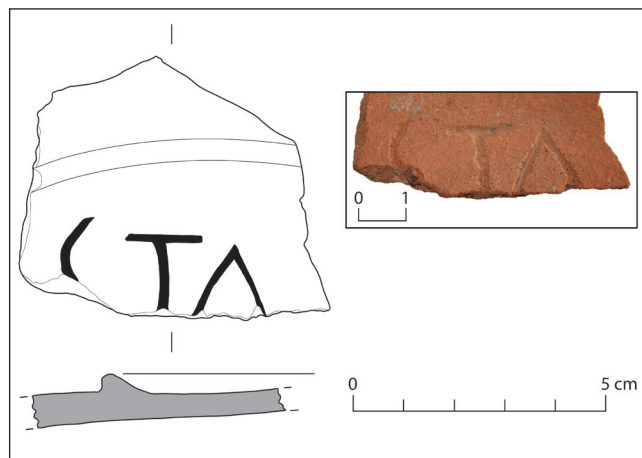

Figura 18. Fragment de tapadora/plat de ceràmica comuna itàlica.

14. Al costat oposat del mateix recipient hi ha un altre segell força similar (L.18.3,B). El seu editor (Pera 2003: 242 i 249 núm. 28-29, 252; 2005: 324) considera que es tracta de dues marques diferents amb les inscripcions **titiś** i **totoś**, mentre que per a Velaza (2006: 314-315 núm. 30-31) i Luján (HEp 13, 2003/2004, 414) el *signaculum* fora el mateix i, en el segon cas, un defecte d'impressió hauria fet desaparèixer la part inferior dels sil·labogrames **ti**. La nova autòpsia de Simón (2013a: 639-640 ED25-26) confirma que els segells són diferents i ratifica la lectura de l'*editio princeps*.

15. L'ús d'un espai en blanc o d'una interpunció per separar el NP dels morf no és excepcional: el primer es documenta per exemple en una ceràmica grisa del Tros del Barbutxo, ben a prop d'Ilerda (BDH L.8.1), mentre que del segon en tenim una mostra a la tortera de Palamós (BDH GI.20.2,A = MLH C.4.2,A).

1991: 112). La troballa a la Paeria, en els nivells anteriors a l'edifici augustal, permet reduir la cronologia entre 100/90 i 20/10 ane (Gallart *et al.* 1985: 25-38).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en alfabet llatí a la superfície exterior, orientat cap a l'interior del cercle. La inscripció podria ser incompleta per l'esquerra i, en qualsevol cas, a tots els signes els manca una part de llur meitat inferior; les dimensions màximes conservades són 4,2 cm de longitud per 1,5 cm d'altura. Els traços són molt profunds i gruixuts, la qual cosa està en consonància amb la mida que devia tenir l'esgrafiat.

Text: [---?]/STĀ o [---?]/STQ

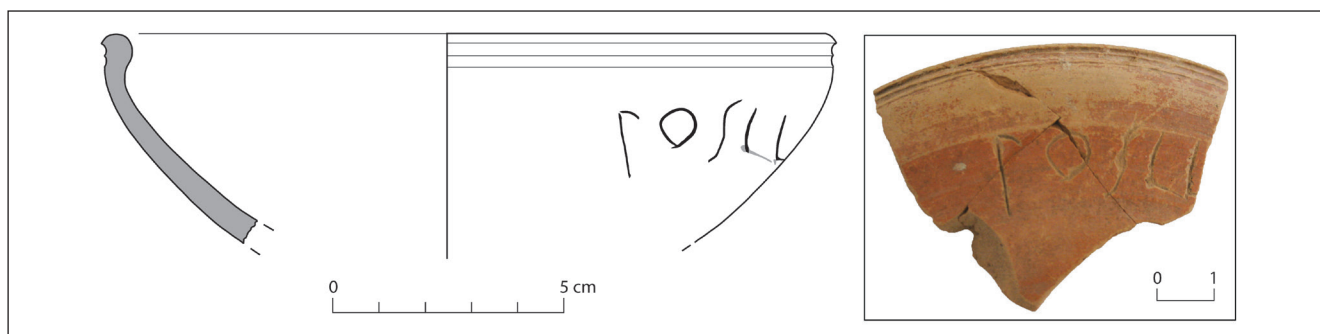

Figura 19. Bol de ceràmica amb engalba vermella.

Comentari: La lletra *S* és molt cursiva, fet que ens duu a plantejar que la darrera, en principi *A*, pugui ser també *O*. L'estat de conservació de l'esgrafiat deixa força oberta la seva interpretació: si fos complet, podria tractar-se d'una indicació de propietat del tipus *S(exti) Tq(---)* o *Tq(---)*; ¹⁶ en canvi, si en manqués el començament, podríem tenir un NP femení acabat en *-sta* o un *nomen* masculí abreujat, entre altres opcions.

18. (Figura 19) Sigla: 97-INT.48-1123-1. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment de bol de ceràmica comuna oxidada d'engalba vermella, amb la vora engruixida, del tipus 3400 (Morán i Payà 2007: 198). Diàmetre extern de la vora: 15,5 cm. Pasta beix, amb petits desgredants micacis i calcaris. Engalba vermellosa, perduda a la part externa de la vora però conservada a l'interior. Decoració de dos solcs acanalats horitzontals sota l'exterior de la vora.

Cronologia: Es tracta d'una producció local, la posició estratigràfica de la qual (fase 3b) permet concretar-la entre 30 i 1 ane (Morán i Payà 2007: 206). Les ceràmiques amb engalba vermellosa són presents a la ciutat des dels nivells més antics documentats, de la fi del segle II ane. A partir del 80 ane incorporen alguns elements decoratius o formals derivats del vernís negre, en aquest cas clarament de la Lamb. 1, però sense voler-ne esdevenir una imitació completa, com sí que passa amb les sèries de pasta reduïda, i ho fan en proporcions petites. Al darrer terç del segle I ane experimenten un fort increment, moment en el qual cal situar el nostre exemplar, preludi de llur popularitat local durant l'Alt Imperi (Morán i Payà 2007: 208-209).

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en alfabet llatí a la paret exterior, ben a prop de la vora. Es conserven quatre signes d'entre 0,9 i 1,5 cm d'altura, i la longitud actual de la inscripció és de 4 cm. Les incisions de la primera lletra són profundes i rectes; les de la resta també tenen certa profunditat, però el seu traçat és més irregular.

Text: *Posil[li? -lae?]*

POSV[---] Morán i Payà (2007: 198).

Comentari: Paleogràficament, cal destacar que la panxa de la *P* és molt oberta, amb la fisonomia típica

de l'epigrafia republicana i augustal, i la *I* presenta un traç horitzontal adventici, menys profund, que es pot posar en relació amb el forat de l'extrem inferior de l'asta. No hi ha dubte que és aquest traç el que portà els editors de la peça a llegir els dos últims signes conservats com un de sol, però no estan connectats i, malgrat la fractura, la *L* és prou visible.

Sembla que cal restituir aquí el *cognomen Posillus*, variant del més habitual *Pusillus*, i tal vegada en la seva forma femenina, atès que la major part dels testimonis són dones.¹⁷ A Hispània el tenim documentat en una placa de marbre trobada a Sant Pere de Roda, avui perduda (*IRC* III 185 = *HEp* 4, 1994, 388: *Posill[---]*; cf. Abascal 1994: 463), en un esgrafiat sobre terra sigil·lada itàlica del santuari de Son Oms (*HEp* 14, 2005, 64: *Posilla*)¹⁸ i, amb menys seguretat, en una inscripció perduda de Sagunt (*CIL* II²/14, 442 = *CIL* II 3899: *Pusilla*).¹⁹

Bibliografia: Morán i Payà 2007: 198, 206, 225 fig. 11.3.

19. (Figura 20) Sigla: 97-INT.48-1123-2. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Fragment informe, versemblantment atribuïble al coll d'una gerra o d'un altre vas tancat, de ceràmica comuna oxidada amb engalba vermella. Pasta beix amb fines partícules micacis i alguns vacúols. Engalba vermella marronosa mat que omple tot l'exterior i ha regalimat per l'interior.

Cronologia: És companya d'estrat i fase (3b) de l'exemplar anterior (núm. 18) i, per tant, es pot datar també entre 30 i 1 ane (Morán i Payà 2007: 206).

Inscripció: Dos esgrafiats *post coctionem* en alfabet llatí a la superfície externa. El primer (A) és complet, consta de set lletres d'entre 0,5 i 0,7 cm i té una longitud de 3,1 cm. Les incisions són profundes i ben definides, però sota els quatre signes finals hi ha les restes d'un primer traçat del text amb línies suaus i una paleografia diferent, obra potser d'una altra mà. El segon esgrafiat (B) es localitza 1,5 cm més avall i està fragmentat: resta la part superior de tres signes (en el cas del primer, gairebé només l'extrem) i és possible que manqui el principi de la inscripció. A desgrat que les lletres conserven una altura màxima de 0,5 cm, llur mòdul era sens dubte

16. Per als *nomina* documentats a Hispània als quals podrien fer referència aquestes abreviatures, *uid.* Abascal 1994: 226-227 i 230.

17. Kajanto 1982: 300; *OPEL* III, 154, 172.

18. *Id.* Pena 2005: 207 fig. 9, 212; Velaza 2014: 61-62.

19. Cf. *ELST* 134 (*Pusi[---]*); *IRSAT* 158.

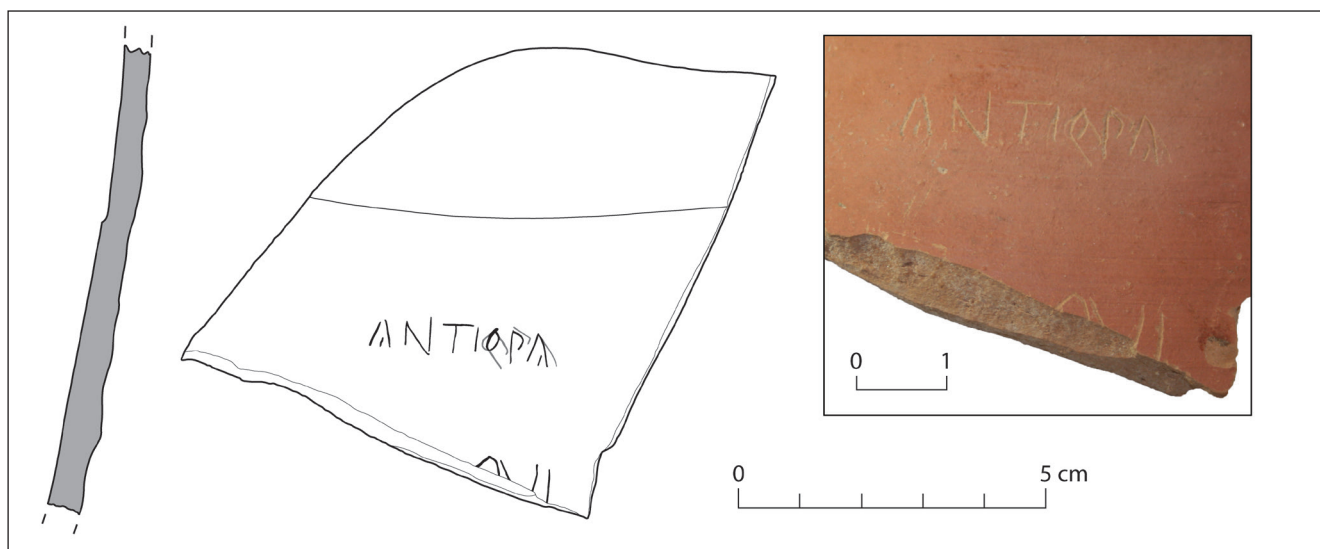

Figura 20. Fragment informe de ceràmica amb engalba vermella.

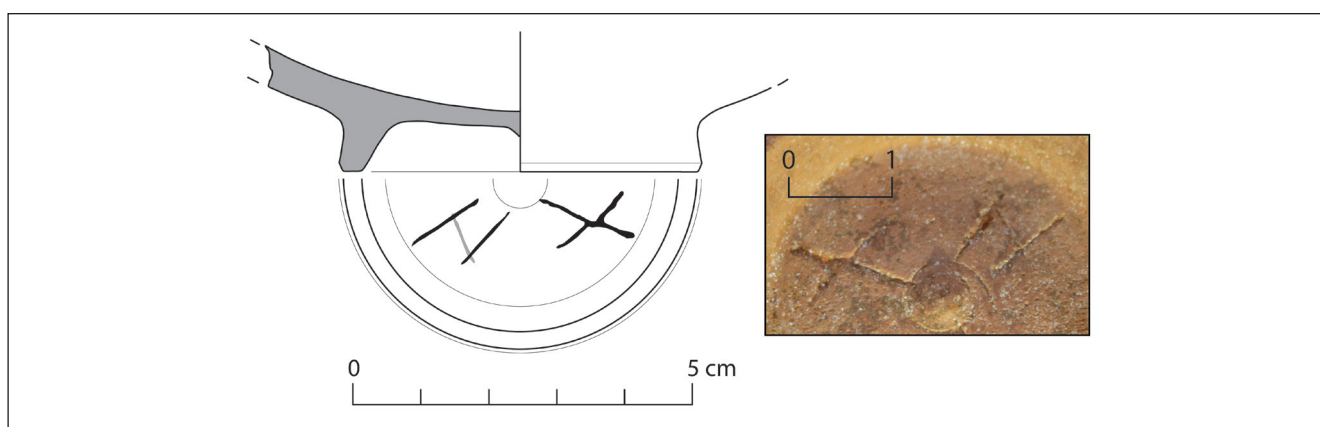

Figura 21. Fragment de fons de ceràmica amb engalba vermella.

superior al de l'altre epígraf, i els traços també són una mica més gruixuts. La longitud actual de la inscripció és d'1,3 cm.

Text: a) *Antiopa*

b) [---?]QVI o [---?]QVI

Comentari: Paleogràficament, cal destacar en el primer esgrafiament que les A són de tipus cursiu, amb el traç intern oblic i sense arribar a tocar cap de les astes diagonals, i la P, de panxa oberta, tal com és habitual en l'epigrafia republicana i augusta. *Antiopa* és un NP grec que té el seu origen en un personatge mitològic (Ἀντιόπη) i apareix diverses vegades en inscripcions romanes,²⁰ per bé que l'únic testimoni hispànic és el d'un epitafi del Cerro de las Cabezas (CIL II²/5, 1138 = II 1409).²¹

Pel que fa al segon esgrafiament, les restes visibles de la primera lletra podrien correspondre a Q o bé

a O. En el primer cas fora plausible interpretar el text com una marca de propietat del tipus Q(uinti) Vi(---),²² però l'estat de conservació de l'epígraf no permet afirmar res amb seguretat.

20. (Figura 21) Sigla: P83-333. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment de fons d'una ceràmica comuna oxidada d'engalba vermella, amb peu baix però ben definit i punt de torn. Diàmetre extern de la base: 5,2 cm. Pasta ataronjada amb desgredants calcaris i micacis. Vernís ataronjat marronós, molt clar al fons interior.

Cronologia: La migradesa del fragment i el tipus ceràmic obliguen a adoptar la cronologia general de l'estratigrafia tardorepublicana i paleoaugusta de la Paeria: 100/90-20/10 ane.

Inscripció: Esgrafiament *post coctionem* a la superfície exterior del peu, orientat cap al centre de la base.

20. Solin 2003: 576; OPEL I, 126.

21. Hom no pot incloure aquí l'*Antiopa* del mosaic de Rincón de la Victoria (HEp 14, 2005, 215), puix que forma part d'una didascàlia que fa referència als protagonistes de l'escena representada: la unió de Zeus (transformat en sàtir) i Antíope.

22. El *nomen* podria ser *Vibius*, molt freqüent a la península Ibèrica (Abascal 1994: 247-248).

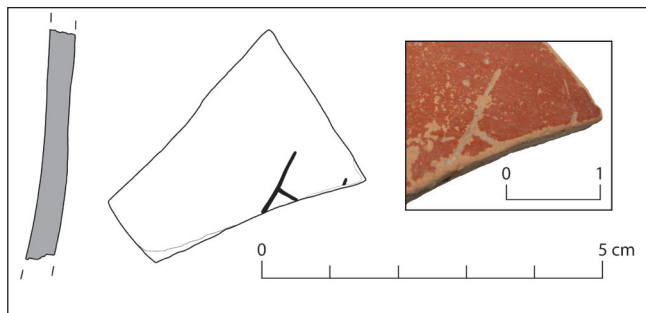

Figura 22. Fragment informe de ceràmica amb engalba vermella.

Els traços són profunds, encara que resulten difícils de veure a causa del poc contrast que ofereixen el tipus de pasta i l'absència de vernís en aquesta zona. L'altura dels signes va dels 1,2 cm de l'aspa als 0,9 de les dues barres verticals; entre aquestes s'observa una incisió diagonal que les connecta, però la seva menor profunditat permet classificar-la com a accidental. Sobta l'estranya disposició de les barres, un poc separades de l'aspa i amb una orientació sensiblement diferent, però la plausibilitat de la lectura conjunta descarta en principi que siguin marques independents. La longitud de la inscripció és de 2,7 cm.

Text: XII

Comentari: Indicació de caràcter numeral, baldament no sigui possible determinar-ne la funció exacta. En tenim exemples de cronologia republicana en un objecte de banya dels Cortals de Cervera²³ i en dues ceràmiques de La Cabañeta (Mínguez i Díaz 2011: núm. 34-35), per esmentar només els més pròxims.

21. (Figura 22) Sigla: P82-1056. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment informe d'una peça tancada de ceràmica comuna oxidada amb engalba vermella. Pasta beix amb fins desgreixants calcaris. Engalba de color vermell marronós, poc densa a la superfície externa.

Cronologia: La migradesa del fragment i el tipus ceràmic porten a considerar la cronologia general dels nivells inferiors de la Paeria: 100/90-20/10 ane.

Inscripció: Restes d'un o dos signes esgrafiats *post coctionem* a la superfície exterior, amb traços rectes i fins. Les dimensions màximes conservades són 1,2 cm d'altura per 1 cm de longitud.

Comentari: A desgrat que el suport sembla favorable a la presència d'un esgrafiament llatí, la imprecisió de la cronologia estratigràfica i la impossibilitat d'identificar el(s) signe(s) dificulten l'adscripció de l'epígraf a una cultura determinada.

22. (Figura 23) Sigla: 95-INT.47-1255-2. Prové de la intervenció al carrer Costa Magdalena.

Support: Fragment informe, versemblantment atribuïble al coll d'una gerra o similar, de ceràmica comuna

23. Lafuente i López 1987: lám. V núm. 44; Panosa 2001: 516 núm. 4.1; Moncunill 2007: 388. En una altra cara del mateix suport hi ha una presumpta inscripció ibèrica de lectura dubtosa (BDH L.19.1).

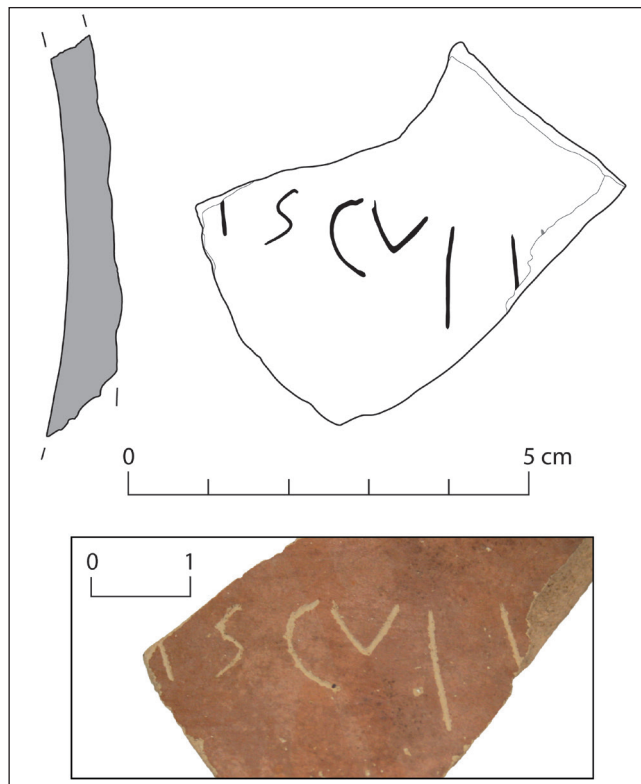

Figura 23. Fragment informe de ceràmica amb engalba vermella.

oxidada amb engalba vermella. Pasta beix amb fines partícules micàcies i alguns vacúols. Engalba marro-nosa mat, ben conservada.

Cronologia: La UE 1255 d'aquesta intervenció es data per posició estratigràfica entre c. 75 i 125 o, si es vol, entre l'època flàvia i el començament del període antoní.

Inscripció: Esgrafiament *post coctionem* en alfabet llatí a la superfície externa. La inscripció està trencada per ambdós costats i conserva les restes de sis signes que atenyen els 4 cm de longitud. Les lletres es dugueren a terme amb incisions enèrgiques i profundes, llevat de la segona, de traçat més insegur. L'ur mòdul va dels 0,6 als 1,3 cm.

Text: [--- M]ascu[li]---

Comentari: La primera lletra que s'aprecia, de la qual resta només l'extrem d'una asta diagonal, ha de ser A; la cinquena, malgrat que es compon d'un únic traç vertical, cal llegir-la pel context com a L; l'última, incompleta en la seva part inferior per la fractura de la peça, hauria de correspondre a I. La seqüència conservada admet la restitució dels *cognomina* *Masculus* o *Masculinus* (segurament en genitiu, com és habitual en les indicacions de propietat), ben documentats tant a l'epigrafia romana d'Hispania com en general.²⁴

23. (Figura 24) Sigla: 95-INT.47-1255-1. Prové de la intervenció al carrer Costa Magdalena.

Support: Fragment informe, versemblantment atribuïble al coll d'una gerra o similar, de ceràmica comuna

24. Kajanto 1982: 307; Solin i Salomies 1994: 359; *OPEL* III, 63; per als testimonis hispànics, *uid.* Abascal 1994: 417.

oxidada amb engalba vermella. Pasta ataronjada, compacta, amb fins desgreixants calcaris. Engalba de color vermell marronós i lleugers reflexos metàl·lics a la superfície exterior; s'observen taques de vernís a l'interior.

Cronologia: De la UE 1255 d'aquesta intervenció ja se n'ha assenyalat la datació entre 75 i 125 (*uid. supra*, núm. 22).

Inscripció: Aspa sobre la superfície externa del coll, traçada després de la cocció amb incisions suaus. Les seves dimensions són 1,3 per 2,5 cm.

Comentari: Tal com hem comentat abans (núm. 4), les aspes són una de les marques més habituals tant en època ibèrica com romana, sense que calgui cercar-hi en cap cas un valor grafemàtic. A tall d'exemple, un conjunt com el d'*Augusta Raurica*, amb 1.816 epígrafs sobre ceràmica, ha proporcionat més de dues-centes marques d'aquest tipus, mentre que a *Segobriga* n'hi ha 25 d'un total de 243 esgrafiats.²⁵

24. (Figura 25) Sigla: 95-INT.48-1046-s/n. Prové del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella.

Support: Part inferior d'un vas fi de ceràmica comuna oxidada, amb un lleu peu, de forma indeterminada. Diàmetre de la base: 3,4 cm. Pasta ataronjada fina, depurada, de fractura recta i amb fines partícules micàcies.

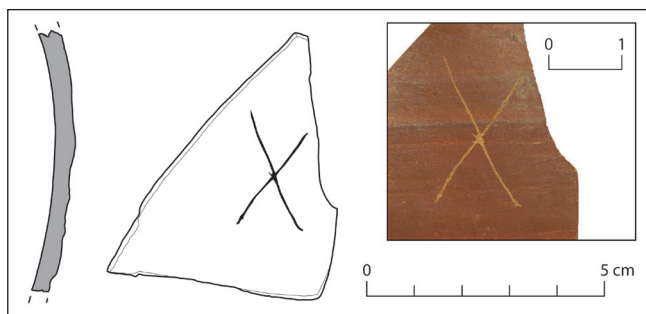

Figura 24. Fragment informe de ceràmica amb engalba vermella.

Cronologia: Es localitzà en un estrat que forma part d'una fase indeterminada en termes cronològics. Tampoc no ajuda en la datació el fet de conservar-se només el fons d'una ceràmica comuna oxidada, que considerem altimperial en el sentit més ampli.

Inscripció: Restes de diversos signes (dos o tres) esgrafiats *post coctionem* a la paret exterior pròxima al peu. No n'hi ha cap que es conservi íntegre o que resulti identificable; el més alt fa 0,5 cm, que deu ser a tot estirar la meitat del mòdul original. La inscripció té una longitud actual d'1,3 cm, però és incompleta per almenys un dels extrems. Els traços són gruixuts i, malgrat l'escassa part que ens n'ha pervingut, semblen apuntar cap a una paleografia cursiva.

Comentari: No valorable.

25. (Figura 26) Sigla: P(90)-19 i 12. Prové de les excavacions dels anys seixanta a l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment de fons amb peu d'un vas de terra sigil·lada itàlica, possiblement de la forma Consp. 13.2. Diàmetre de la base: 6,5 cm. Pasta beix. Vernís vermell ataronjat amb reflexos desiguals. A la superfície interna, quatre fins solcs concèntrics emmarquen una cartel·la rectangular amb el segell [A · JSES, que senyala la peça com a procedent dels tallers aretins d'A. Sestius (CVA^{rr} 1926).

Cronologia: Malgrat la prudència pel fet que no conservem la vora, si la forma fos Conspectus 13.2 la datació del vas se situaria a mitjan regnat d'August (Conspectus 1990: 74). Les produccions d'A. Sestius es daten entre 40 i 10 ane, i en aquest cas els darrers decennis semblen els més probables.

Inscripció: Lletra llatina al cercle interior del peu, esgrafiada després de la cocció amb traços gruixuts i profunds. Les seves dimensions són 1,4 per 0,7 cm.

Comentari: El vas fou publicat per Pérez Almoguera, però sense menció de l'esgrafiats. El signe és S, encara que la brevetat de la marca impedeix determinar-ne la funció. Diverses ceràmiques procedents d'*Augusta*

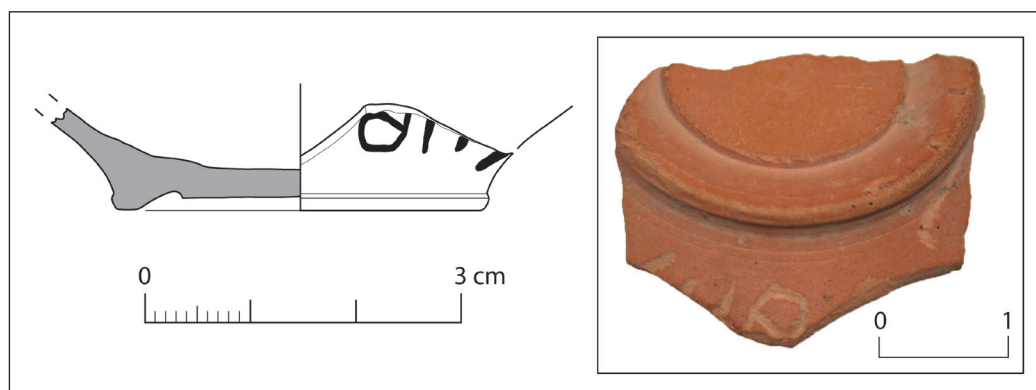

Figura 25. Fragment del fons d'un vas fi de ceràmica comuna oxidada.

25. Féret i Sylvestre 2008: núm. 1239-1458; Abascal i Cebrián 2007: núm. 20, 59, 67, 68, 71, 76, 77, 78, 89, 93, 107, 112, 122, 126, 146, 148, 155, 179, 188, 189, 191, 219, 229, 235 i 242.

Raurica presenten aquest mateix unilíter, que llurs editors interpreten —de manera una mica agosarada, a parer nostre— com a indicacions de propietat (Féret i Sylvestre 2008: núm. 689-696); dues són peces de

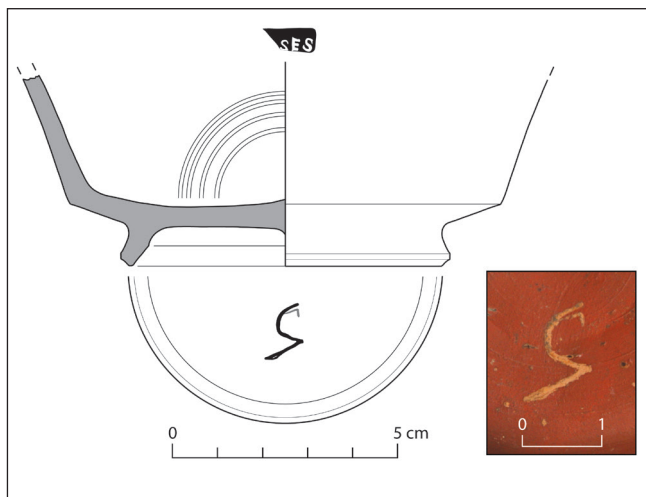

Figura 26. Fragment d'un vas de ceràmica sigil·lada itàlica.

terra sigil·lada (gàl·lica, en aquest cas) i el porten també sobre la base (núm. 693 i 695).

Bibliografia: Pérez Almoguera 1999: 226 núm. 27, 230 fig. 6.

26. (Figura 27) Sigla: P(90)-11. Prové de les excavacions dels anys seixanta a l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment d'un fons indeterminat d'una pàtera de terra sigil·lada itàlica. Pasta beix ben depurada. Vernís vermell ataronjat. Decoració a base d'un solc doble incís a la superfície interna.

Cronologia: Malgrat que la sigil·lada itàlica supera àmpliament la gàl·lica i la hispànica en el conjunt recuperat de la Paeria, només una part té estratigrafia (Pérez Almoguera 1999: 219). El cas present no entra en aquesta condició i cal cautela, perquè, encara que predominin les formes arcaïques i precoces, n'hi ha també de clàssiques i tardanes. Així doncs, cal considerar una cronologia laxa del 30 ane al 20/25 dne (Pérez Almoguera 1999: 224).

Inscripció: Dues aspes esgrafiades *post coctionem* a la superfície interna. L'una és petita (0,6 per 0,4 cm)

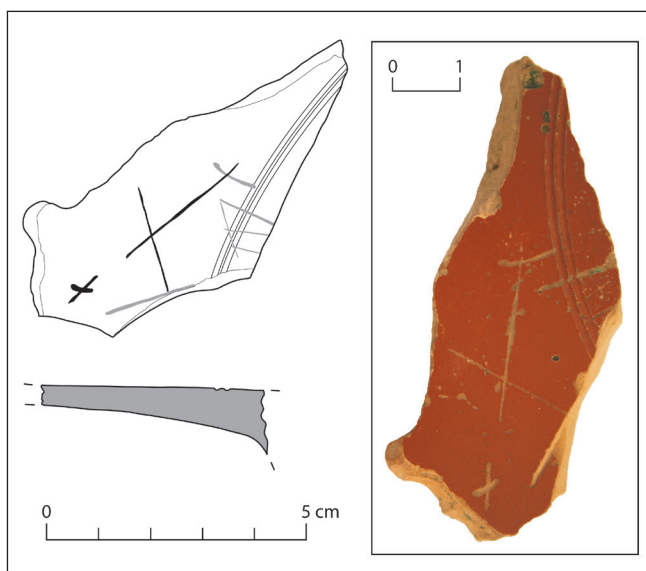

Figura 27. Fragment de pàtera de terra sigil·lada itàlica.

i de traç gruixut, mentre que l'altra és força més gran (2,9 per 1,8 cm) i s'ha dut a terme amb incisions fines. A la vora d'aquesta segona s'hi observen diversos cops adventicis.

Comentari: No és inhabitual la presència de dues aspes que, tot i haver estat esgrafiades l'una al costat de l'altra, semblen independents per llur col·locació, pel *ductus* o per ambdós elements alhora: a Hispània en trobem exemples a Alarcos (Fernández i Luján 2013: núm. 6) i a Segobriga (Abascal i Cebrián 2007: núm. 105),²⁶ mentre que a *Augusta Raurica* n'hi ha igualment uns quants casos (Féret i Sylvestre 2008: núm. 1460-1464).

27. (Figura 28) Sigla: M85C-INT.002-1615-s/n. Prové de l'antic Portal de Magdalena.

Support: Part superior d'un gran bol de terra sigil·lada hispànica, de la forma Ritt. 8, trencat en múltiples fragments i reconstruït. Diàmetre: 23 cm. Pasta rosada amb partícules calcàries i alguns vacúols. Vernís vermell ataronjat, lluent. La forma Ritt. 8 deriva de la vaixel·la metàl·lica, un succedani fabricat en terrissa pels tallers itàlics, sud-gàl·lics i hispànics, en el darrer cas amb un peu baix (no conservat en el nostre exemplar) i amb un petit sortint a la vora que no esdevé un autèntic llavi. El seu diàmetre pot variar entre 9 i 22 cm; el vas del Portal de Magdalena és, doncs, un dels més grans de la sèrie. Resulta característica dels tallers septentrionals de la península, en particular del riojà de Trici, i podem observar un llavi similar al que ens ocupa en exemplars de *Clunia* (Mayet 1984: 70, fig. XXI.1 i 5-6), però la forma també es documenta entre les produccions locals ilerdenses (*uid. infra*, núm. 28).

Cronologia: Segons Mayet (1984: 70), la pasta vermella clara i el vernís vermell taronja són típics de les produccions hispàniques de la fi del segle I i el començament del II.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en alfabet llatí a la paret exterior, en una zona amb prou feines visible des dels costats. La inscripció fa 4 cm de longitud i els signes van de 0,5 a 1 cm d'altura. Les incisions són fines i en general profundes, per bé que les tres primeres lletres han estat realitzades amb més força. La caiguda de part del vernís, produïda pel trencament del recipient, i algun cop adventici obstaculitzen la lectura del final del text. Uns centímetres a la dreta de l'esgrafiat, just a sobre de la fractura, s'hi poden apreciar les restes d'un signe o marca, però resulta impossible determinar si hi havia cap relació entre els dos epígrafs.

Text: *Calisti*

Comentari: Pel que fa a la paleografia de l'esgrafiat, convé destacar que la A és de tipus cursiu, composta de dos traços. Les darreres lletres podrien presentar algun problema d'identificació pels motius ja esmentats, però el context en facilita la lectura. *Callistus* és un NP grec (*cf.* Κάλλιστος 'el més bell') d'amplíssima documentació a les inscripcions romanes,

²⁶ Els editors les llegeixen com una sola inscripció, [---]XX[---], però l'excessiva separació entre les aspes i llurs dimensions (4 cm d'altura) resulten sospitoses.

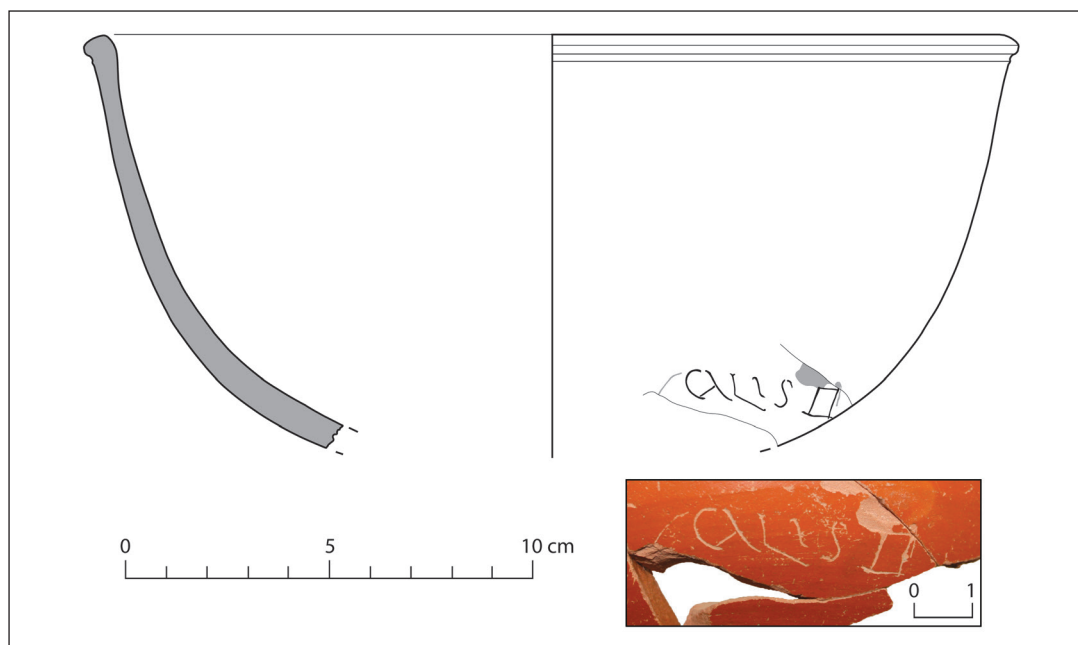

Figura 28. Gran bol de terra sigil·lada hispànica.

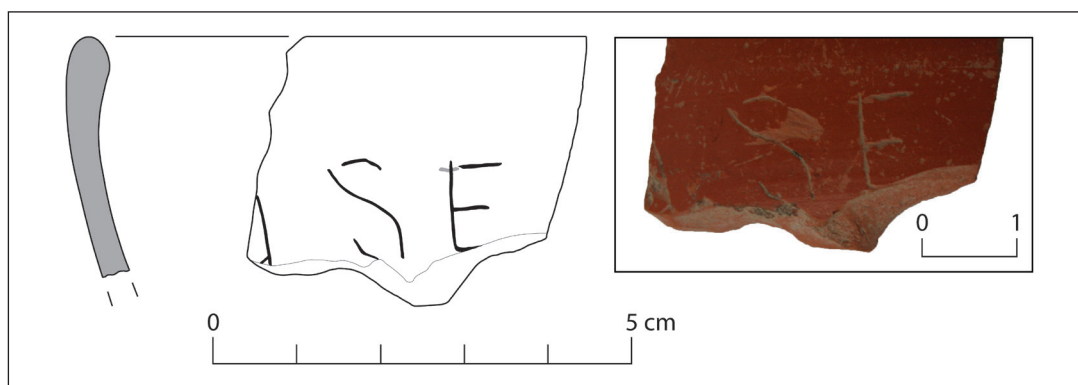

Figura 29. Vas de ceràmica sigil·lada hispànica de possible producció local.

també de la península Ibèrica.²⁷ La simplificació de la geminada és relativament freqüent en aquest nom i no en manquen exemples d'una cronologia similar a la del nostre esgrafiat (segles I-II dne).²⁸

28. (Figura 29) Sigla: 95-INT.47-1197-s/n. Prové de la intervenció al carrer Costa Magdalena.

Suport: Fragment de vora d'un vas de terra sigil·lada hispànica de possible producció local, forma Ritt. 8. Pasta de color vermellós clar, amb el desgredant inapreciable. Vernís ataronjat clar, no gaire dens.

Cronologia: Fou recuperada fora de context, en nivells del període andalusí. Pel tipus ceràmic, cal considerar una datació genèrica entre la segona meitat del segle I i el II.

27. Solin 2003: 725-728; *OPEL* II, 24-25. Per a Hispània, *uid.* Abascal 1994: 312; Lozano 1998: 49-50, 238, 258-259.

28. *CIL* II²/14, 757 = II 4047; VI 162, 20521, 27820, 36077; XI 3539; XII 1657, 1859; XIII 5745; XV 3806d, 4038d; *AE* 1901, 180; *AE* 2012, 1043b; *ILG* 434; Marichal 1988: núm. 55, 112 i 169.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en alfabet llatí a la paret exterior, just a sota de la vora. A l'esquerra del fragment s'hi observen les restes d'un signe, desaparegut en gran part per la fractura de la ceràmica, i després d'un *uacat* hi ha dues lletres que, llevat de l'extrem inferior, es conserven íntegres; tenint en compte la separació existent entre aquestes i el signe precedent, no és segur que la inscripció sigui completa per la dreta. Els traços són fins però irregulars. Comptant des de l'extrem esquerre fins a l'última lletra visible, la longitud de l'epígraf és de 2,9 cm, dels quals 0,8 corresponen al *uacat*. El mòdul dels signes és d'1-1,2 cm.

Text: [---]+ (vac) SE [---?]

Comentari: Quant a la paleografia, destaca el fet que la S hagi estat dibuixada amb tres traços que no s'uneixen, de la mateixa manera que el primer traç horitzontal de la E no arriba a tocar l'asta vertical. Les restes del primer signe no permeten identificar cap lletra amb seguretat, però podria ser S, encara que lleugerament diferent de l'altra. Malgrat que les

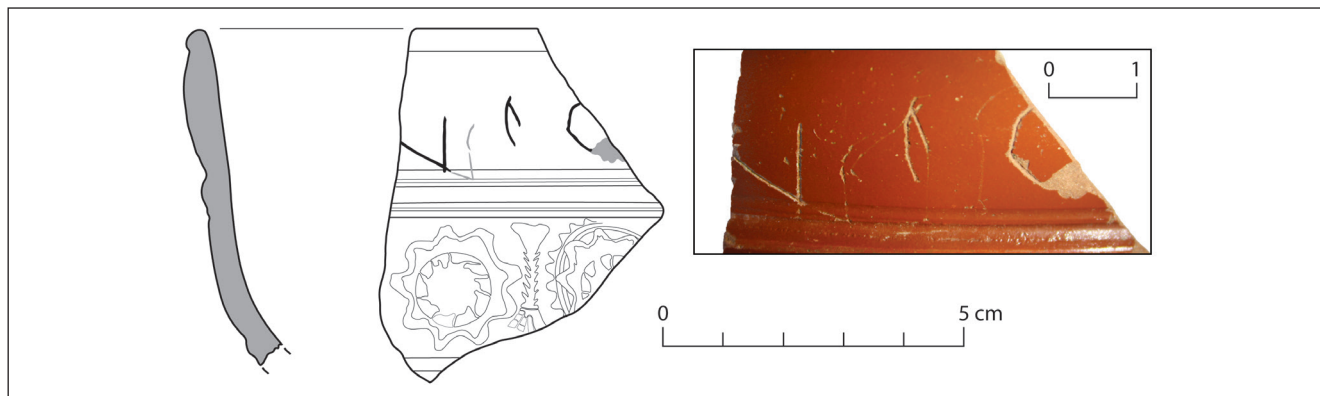

Figura 30. Fragment de vora de vas de terra sigil·lada hispànica.

dimensions del *uacat* són significatives, hom no pot asseverar que es tracti d'inscripcions independents i no d'un sol esgrafiat.

29. (Figura 30) Sigla: P(90)-26. Prové de les excavacions dels anys seixanta a l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment de vora d'un vas de terra sigil·lada hispànica de la forma Drag. 37A. Pasta vermellosa, una mica granular, amb fins desgreixants blancs i petits vacúols. Vernís vermell marronós, lluent, uniforme i de bona qualitat. Decoració a base d'un fris amb cercles estrellats i cercles segmentats entre columnes.

Cronologia: A les excavacions dels anys vuitanta a la Paeria, la sigil·lada hispànica és francament rara i en cap cas es localitza en estratigrafia (Pérez Almoguera 1999: 219). La decoració d'aquest exemplar és molt típica de les produccions del segle II.

Inscripció: Esgrafiat *post coctionem* en alfabet llatí a la superfície externa entre la vora i la part decorada. La inscripció és incompleta per ambdós costats i conserva una longitud de 3,5 cm. El mòdul dels signes és de 0,8-0,9 cm. És possible que l'autor no segueixi una caixa d'escriptura definida, car la primera lletra baixa més del que li pertocaria i entra dins l'espai reservat a la decoració, però podria tractar-se d'un fet accidental. La paleografia, tanmateix, és en general força descurada i amb tendència a la cursivització;

l'últim signe visible presenta un traçat gruixut i una mica sinuós, amb l'agreujant que sembla haver arrencat part del vernís en el seu recorregut final.

Text: [---]NOC[---]

N? Pérez Almoguera (1999: 240).

Comentari: La primera lletra, a desgrat que ha perdut una asta vertical i un tros de la diagonal, és *N*; la segona, una *O* de tipus cursiu, dibuixada amb dues corbes i sense que el traç de la dreta arribi a tancar l'el·lipse; la tercera, *C*. La fragmentació de la seqüència en dificulta l'anàlisi, però és probable que sigui una indicació de propietat amb un NP com ara *Innocens* o *Innocentius*, per esmentar tan sols les alternatives que tenim documentades a Hispània (Abascal 1994: 390).

Bibliografia: Pérez Almoguera 1999: 240 núm. 123, 242 fig. 15 (la sigla P90-29 és errònia).

30. (Figura 31) Sigla: 95-INT.47-1230-s/n. Prové de la intervenció al carrer Costa Magdalena.

Support: Fragment de fons d'un vas de terra sigil·lada hispànica de forma indeterminada. Pasta rosada amb partícules calcàries i alguns vacúols. Vernís vermell marronós, dens, setinat i lluent.

Cronologia: La UE 1230 d'aquesta intervenció es data per posició estratigràfica c. 75-125.

Inscripció: Restes de dos signes llatins a la paret exterior, esgrafiats *post coctionem* a prop del peu i aparentment orientats cap a fora. La inscripció és incompleta per l'esquerra i només conserva 1 cm de longitud. De la lletra menys fragmentada, l'última, en resta aproximadament la meitat superior, amb 1,1 cm d'altura, mentre que de l'altra tan sols se n'aprecia un traç. Les incisions són profundes i han arrencat completament el vernís de la peça, però sobta que en el primer signe les línies siguin corbes i en el segon, en canvi, s'observin angles ben marcats.

Text: [---]PR

Comentari: No valorable, tant per la brevetat de la seqüència com per la inseguretat de la lectura, encara que caldria esperar que es tractés d'una indicació de propietat.

31. (Figura 32) Sigla: P84-1839. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria.

Support: Fragment de fons amb peu baix de terra sigil·lada hispànica. Pasta ataronjada amb fins des-

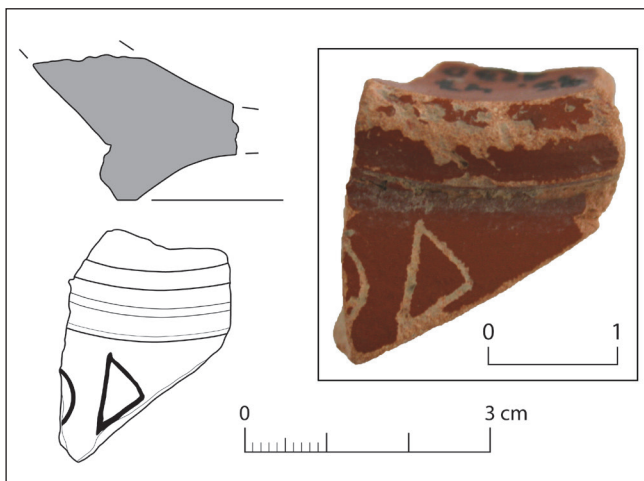

Figura 31. Fragment de fons d'un vas de terra sigil·lada hispànica.

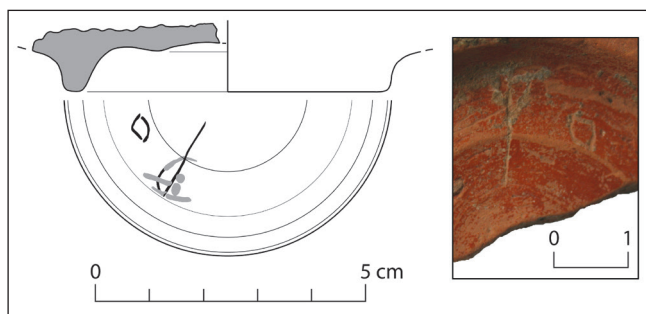

Figura 32. Fragment de fons de terra sigil·lada hispànica.

greixants calcaris. Vernís ataronjat clar, mal conservat a la superfície externa i perdut al fons interior.

Cronologia: Tal com s'ha indicat (*uid. supra*, núm. 29), la sigil·lada hispànica de la Paeria no es

localitzà en estratigrafia (Pérez Almoguera 1999: 219). El migrat suport tot just pot suggerir una datació entre la segona meitat del segle I i el III.

Inscripció: Dues lletres llatines esgrafiades *post coctionem* a la superfície exterior del peu i orientades cap al centre de la base. Els traços són marcats, rectes en la primera i més irregulars en la segona. El mòdul també varia enormement d'un signe a l'altre, dels 1,7 als 0,5 cm, la qual cosa fa pensar que siguin marques diferents; si tanmateix formessin una única inscripció, aquesta tindria una longitud d'1,5 cm.

Text: P O

Comentari: La presència de nombroses incrustacions dificulta la lectura de la primera lletra, que podria ser tant una P (aparentment de panxa tancada) com una I, si en realitat no s'amagués cap traç a sota de les concrecions; amb tot, sembla entreveure's una petita

Núm.	Suport	Forma	Cronologia	Int.	Esgrafiat
1	Camp. A	—	80/70-50 ane	48	[---]+fs
2	Camp. A tard.	—	100-40 ane	48	[---]+kue o kaku+[---]
3	Cales	Lamb. 1	50/40-20 ane	48	bie
4	Cales	Lamb. 1	100/90-40/20 ane	12	(aspa)
5	Cales	Lamb. 3	50-30 ane	48	a) eku b) bař
6	Cales	Lamb. 5	80/70-50 ane	48	bas
7	Cales	Lamb. 5/7	80/70-50 ane	48	u
8	Cales	Lamb. 5/7	100/90-40/20 ane	12	[---]sbasto[---]
9	Cales	Lamb. 8	80/70-50 ane	48	i
10	Cales	—	90/80-40/20 ane	48	kul
11	Cales	—	100/90-40/20 ane	12	[---]+ou
12	Cales	—	100-40/20 ane	47	u o to
13	engalba grisa	gobelet	100/90-40/20 ane	12	bin++[---]
14	ibèrica	tenalla	100-30 ane	48	i
15	engalba blanca	gerra	50-30 ane	48	titiboř : +[---]
16	àmfora itàlica	—	50-30 ane	48	signe frg.
17	comuna itàlica	tapadora/plat	100/90-20/10 ane	12	[---?]STÅ o [---?]STQ
18	engalba vermella	bol 3400	30-1 ane	48	Posil[li?, -ae?]
19	engalba vermella	—	30-1 ane	48	a) Antiopa b) [---?]QVI o [---?]QVI
20	engalba vermella	—	100/90-20/10 ane	12	XII
21	engalba vermella	—	100/90-20/10 ane	12	esgrafiat frg.
22	engalba vermella	—	75-125 dne	47	[--- M]ascu[li][---]
23	engalba vermella	—	75-125 dne	47	(aspa)
24	comuna oxidada	—	14-235 dne	48	esgrafiat frg.
25	TSI	Consp. 13.2	30-10 ane	12	S
26	TSI	—	30 ane-20/25 dne	12	a) (aspa) b) (aspa)
27	TSH	Ritt. 8	75-125 dne	2	Calistı
28	TSH (local?)	Ritt. 8	75-125 dne	47	[---]+ (vac) SE [---?]
29	TSH	Drag. 37A	100-200 dne	12	[---]NOC[---]
30	TSH	—	75-125 dne	47	[---]PR
31	TSH	—	50-300 dne	12	P O

Figura 33. Esgrafiats ibèrics, llatins i marques inèdits o revisats.

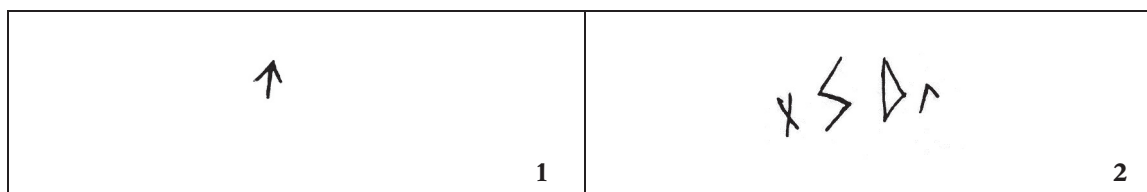

Figura 34. Esgrafiats ibèrics sobre ceràmica local amb engalba grisa (sense escales), actualment il·localitzables.
Font: Garcés 1991: 123.

Núm.	Suport	Forma	Cronologia	Int.	Esgrafiat
32	engalba grisa	—	100/90-40/20 ane	12	u o marca
33	engalba grisa	—	100/90-40/20 ane	12	[---]tasa+[---]

Figura 35. Esgrafiats ibèrics ja publicats que no ha estat possible revisar.

incisió que ens fa optar per la primera alternativa. En el supòsit que es tractés d'un sol esgrafiat i la identificació de la *P* fos correcta, seria possible assajar una interpretació com a marca de propietat, amb el *praenomen* i el *nomen* abreujats: *P(ubli) O(---)*. De totes maneres, la brevetat de la seqüència i la diferència en el mòdul dels signes obliguen a emprendre qualsevol anàlisi amb cautela.

Esgrafiats ibèrics no localitzats

Hem d'esmentar també dos esgrafiats ibèrics ja coneguts que actualment no es troben localitzables. Continuem amb la numeració iniciada:

32. (Figura 34.1) Sigla: P82-567. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria. Esgrafiat unilíter en el fons extern d'un vas de ceràmica local amb engalba grisa, imitació de la forma Lamb. 1 de vernís negre. Segle I ane. Inscripció: *u* o marca. Bibliografia: Garcés 1991: 122-123 núm. 13; 2013: 493-494 núm. 8; Sabaté 2016: 62.

33. (Figura 34.2) *BDH* L.8.3. Sigla: P82-437. Prové de la sala II de l'antic Palau de la Paeria. Esgrafiat a la superfície externa d'un fragment informe de ceràmica local amb engalba grisa, imitació del vernís negre. Segle I ane. Inscripció: *[---]tasa+[---]*. Bibliografia: Garcés 1991: 123-124 núm. 14; 2013: 494 núm. 9; Sabaté 2016: 59.

Esgrafiats llatins coneguts per publicacions anteriors

Per tal de facilitar la comprensió de les pautes epigràfiques sobre ceràmica a Ilerda, recollim a la taula adjunta (figura 36) les característiques principals de trenta-dos esgrafiats llatins ja coneguts, bo i continuant de nou amb la numeració iniciada. No hi incloem marques impreses, *tituli picti* o esgrafiats *ante coctionem* sobre àmfora, perquè es tracta d'inscripcions rebudes a la ciutat però majorment efectuades en un altre lloc.²⁹

29. L'excepció més significativa podrien constituir-la dues marques de terrissaire sobre terra sigil·lada hispànica, trobades al Portal de Magdalena i fabricades possiblement al vessant sud-est del Turó (Pérez Almoguera 2003b: 340-341 núm. 5-6).

Quant a la informació que hom pot extreure d'aquests epígrafs, destaca en primer lloc la presència de quatre marques de propietat amb la notació del nom sencer, a desgrat que en la major part dels casos no el conservem íntegre. El núm. 59 presenta amb tota probabilitat el freqüent *cognomen* *Valentinus*,³⁰ mentre que *[---]ENTIS* (núm. 65) hauria de ser el final d'un nom, també llatí, en genitiu. Les altres dues ofereixen onomàstica grega i, per tant, remetent al món servil o dels afranquits: al núm. 41 sembla plausible restituir-hi *Dorinfis*, documentat com a genitiu de *Doris* en comptes de *Doridis* (cf. Δωρίς -ίδος), i *Nicenis* (núm. 46) torna a ser genitiu, aquest cop de *Nice* i en lloc de *Nices* (cf. Νίχη -ης).³¹ Entre els esgrafiats incomplets podria haver-hi també alguna marca de propietat, però no passa de ser una possibilitat.

En segon lloc tenim un parell d'indicacions de caràcter numeral. L'una admet dues alternatives de lectura, *IX* o *XI*, i és impossible determinar-ne la funció (núm. 47). L'altra es compon d'una xeix barrada (*X*), símbol del denari, i de la xifra *V* (núm. 57); com que es tracta d'una suma força elevada, aquests cinc denaris podrien estar indicant el preu del lot més que el de la peça concreta que duu l'esgrafiat. Indicacions semblants les trobem a *Augusta Raurica*, principalment sobre recipients de terra sigil·lada i al cercle interior del peu (Féret i Sylvestre 2008: 68-69 núm. 238-242).

A l'últim, cal remarcar l'abundància de marques unilíteres, que solen ser el conjunt més nombrós entre els esgrafiats de qualsevol jaciment. El motiu per excel·lència és l'aspa, a causa de la seva simplicitat morfològica (núm. 35, 40 i 51; *uid. supra*, núm. 23), però a Ilerda sobresurt el trident, que

30. Kajanto 1982: 209 = 247; Solin i Salomies 1994: 417; *OPEL* IV: 140-141; Abascal 1994: 538.

31. *Dorinis*: *CIL* VI 11922, 17059, 27953; X 4111; *EE* VIII 326. Per al NP, *uid.* Solin 2003: 584-585; *OPEL* II: 108; Abascal 1994: 347 i Lozano 1998: 77 (Hispania). *Nicenis*: *CIL* VI 4717, 6490, 6492, 12586, 21799, 38590 (*Nicinis*); X 5500; XIII 1094; XIV 1401; XV 694; *AE* 1981, 221; *IRC* V 22bis = *HEp* 12, 2002, 23. Per al NP, *uid.* Solin 2003: 471-477; *OPEL* III: 100; Abascal 1994: 438 i Lozano 1998: 141 (Hispania). Tant *Dorinis* com *Nicenis* mostren una extensió de la flexió en *-n* que té lloc sovint en l'adaptació al llatí de noms grecs; cf. Leumann 1977: § 366, esp. 1f (fem. grec *-ις* gen. *-ιδος* > llatí *-is* gen. *-inis*) i 1c (fem. grec *-η* gen. *-ης* > llatí *-ē* gen. *-ēnis*).

Núm.	Suport	Forma	Cronologia	Int.	Esgrafiat	Bibliografia
34	àmfora itàlica	—	100 ane-?	48	marca indet.	Morán 1997: 254 i fig. 3.4
35	àmfora tarrac.	—	50 ane-?	2	(aspa)	Morán 1997: 254 i fig. 3.5
36	comuna oxidada	gera	14-235	2	marca indet.	Loriente i Oliver 1992: 53 i T.F. 1-41
37	TSI	Consp. B 2.1	40-10 ane	12	<i>M</i>	Pérez 1999: 228 núm. 83
38	TSI	—	25 ane-35 dne	2	[---]DP+[---]J ³³	Pérez 1990: 33 núm. 221
39	TSI	—	25 ane-35 dne	2	(trident)	Pérez 1990: 33 núm. 222
40	TSG	Drag. 27	30/40-100	12	a) esgrafiat frg. b) (aspa)	Pérez 1999: 237 núm. 104
41	TSH	Drag. 37	70-200	2	<i>Dorin[is?]</i>	Pérez 1990: 82 núm. 482; 2003b: 341 núm. 7
42	TSH	Drag. 37A	70-200	2	[---]+RIA ³⁴	Pérez 1990: 83 núm. 500
43	TSH	Drag. 37	70-200	2	(trident)	Pérez 1990: 86 núm. 532
44	TSH	Drag. 37	70-200	2	(trident)	Pérez 1990: 86 núm. 534
45	TSH	Drag. 37	70-200	2	Incert	Pérez 1990: 86 núm. 549
46	TSH	Ritt. 8	c. 100-200	2	<i>Nicenis</i>	Pérez 1990: 93 núm. 606; 2003b: 341 núm. 8
47	TSH	Ritt. 8	50-350	2	<i>IX</i> o <i>XI</i>	Pérez 1990: 93 núm. 609
48	TSH	Ritt. 8	50-350	2	<i>R</i>	Pérez 1990: 93 núm. 610
49	TSH	Ritt. 8	50-350	2	[---]NV[---]	Pérez 1990: 93 núm. 613
50	TSH	Ritt. 8	50-350	2	(trident)	Pérez 1990: 93 núm. 614
51	TSH	Drag. 15/17	70-?	2	(aspa)	Pérez 1990: 94 núm. 632
52	TSH	Drag. 15/17	70-?	2	<i>R E</i>	Pérez 1990: 95 núm. 643
53	TSH	Drag. 15/17	70-?	2	(trident) (?)	Pérez 1990: 95 núm. 646
54	TSH	Drag. 27	50-200	2	<i>R</i>	Pérez 1990: 97 núm. 663
55	TSH	Drag. 27	50-200	2	(trident)	Pérez 1990: 97 núm. 669
56	TSH	Drag. 27	50-200	2	(trident)	Pérez 1990: 97 núm. 681
57	TSH	Drag. 33	50-200	2	<i>X V</i>	Pérez 1990: 98 núm. 702
58	TSH	Drag. 33	50-200	2	esgrafiat frg.	Pérez 1990: 99 núm. 709
59	TSH	Drag. 36	100-200/225	2	<i>Valentin[i?, -ae?]</i>	Pérez 1990: 100 núm. 726; 2003b: 342 núm. 9
60	TSH	Hisp. 10	50-300	2	[---]TV+[---]	Pérez 1990: 104 núm. 782
61	TSH	—	50-350	2	<i>M</i>	Pérez 1990: 104 núm. 785
62	TSH	—	50-350	2	marca indet.	Pérez 1990: 104 núm. 786
63	TSH	—	50-350	2	[---]TV[---]	Pérez 1990: 104 núm. 787
64	TSH	—	50-350	12	A ³⁵	Pérez 1999: 240 núm. 138
65	ivori	—	14-235	2	[---]ENTIS	Pérez 2003b: 340 núm. 4

Figura 36. Esgrafiats llatins ja publicats i no revisats en aquest estudi.

apareix en almenys sis peces (núm. 39, 43, 44, 50, 55 i 56; amb dubtes, núm. 53); es tracta en ambdós casos de marques panmediterrànies que, en el cas d'Hispania, abunden ja en època ibèrica.³² La lletra *R* apareix dues vegades (núm. 48 i 54) i és present a *Segobriga* (Abascal i Cebrián 2007: núm. 103, 209 i 223), per exemple, igual que *M* (núm. 37 i 61), de la qual hi ha paral·lels en aquest mateix jaciment (Abascal i Cebrián 2007: núm. 176 i 222) i a La

Cabañeta (Mínguez i Díaz 2011: núm. 20 i 33 [?]). Altres marques estan massa fragmentades per saber el motiu que representaven.

33. La *crux* pot correspondre a una *I* o una *L*, mentre que per a la primera lletra —*pace* l'editor— només sembla possible una lectura com a *D*.

34. Nova lectura de quatre signes sobre el dibuix publicat. Pérez Almoguera (*l. c.*) opta per llegir *RA*, amb omisió del primer i tercer signes.

35. L'editor parla de "grafito incompleto", però es tracta amb tota probabilitat d'una marca integrada per la lletra *A*.

Conclusions

L'edició del conjunt d'esgrafiats recuperats a *Ilerda*, que provenen de les nombroses intervencions urbanes de la fi del segle xx ençà, ha incrementat notablement el corpus d'epígrafs ibèrics, que passa dels quatre exemplars (dos dels quals han estat revisats i més ben editats) als setze o disset (núm. 1-15 i 32-33), en funció del valor que donem a determinades marques. Onze són inscripcions ibèriques segures (núm. 1-3, 5-6, 8, 10-11, 13, 15 i 33), en un cas doble (núm. 5), i la resta, esgrafiats unilíters o marques.

El suport majoritari és la ceràmica importada de vernís negre (70,6 %) —del golf de Nàpols (núm. 1-2) o, especialment, de Cales (núm. 3-12)—, seguida de la vaixel·la amb engal·ba grisa de factura local (17,65 %); els altres tipus representats són les engal·bes blanques i els recipients d'emmagatzematge de tradició indígena, amb una peça cada un. Entre les formes recognoscibles, destaquen els plats (núm. 6-8), les copes (núm. 3-4) i els vasets (núm. 5 i 13), i hi ha també un bol (núm. 9), una tenalla (núm. 14) i una gerra (núm. 15).

Pel que fa a la ubicació dels esgrafiats, en la vaixel·la de taula hom tendeix a realitzar-los al cercle interior del peu o a la paret exterior pròxima a la base, en zones poc visibles, mentre que a la resta de suports es troben més a la vista, com és el cas de la gerra amb engal·ba blanca (a la part superior del coll) o de la tenalla ibèrica (sobre la vora), bo i seguint una tendència que ja ha estat observada a la vall de Cabrera (Sinner i Ferrer 2016: 219) i a *Sigarra* (Sabaté, Pujol i Salazar 2016: 315) i que sembla general.

L'estat fragmentari dels esgrafiats ibèrics d'*Ilerda* és considerable, fet que dificulta notablement les lectures i les interpretacions. En conjunt els textos estan formats per mots aïllats i molt breus, segons es dedueix de les quatre inscripcions que es conserven íntegres (núm. 3, 5, 6 i 10) i tal com és habitual en l'epigrafia sobre ceràmica dels segles II-I aC (Simón 2013a: 555-557); només d'una (núm. 15) podem afirmar (i encara amb dubtes) que contenia dues paraules. Tots els esgrafiats es dugueren a terme després de la coccio i, per tant, s'han de relacionar amb el procés de comercialització de les peces o amb el món de les indicacions de propietat. En aquest sentit, **titiboŋ** (núm. 15) pot analitzar-se com un NP ibèric, i sembla plausible restituir també un antropònim en el cas de **[---]sbasto[---]** (núm. 8), però la resta d'inscripcions són massa lacòniques i reproduïen textos massa (o massa poc) freqüents perquè els incloguem aлегrement dins la mateixa categoria. El nostre coneixement de l'ibèric és encara molt limitat, sobretot quant al lèxic comú. Els problemes augmenten quan ens les havem amb els esgrafiats d'un sol signe, dels quals no només desconeixem la funció (comercial, de propietat, com a numeral?), ans fins i tot si es tracta d'abreviatures o de marques sense valor grafemàtic.

A propòsit del fet que algunes peces de vernís negre hagin pogut ser esgrafiades, un cop arribades a la península, durant el seu camí des de la costa catalana fins a *Ilerda*, sembla raonable deduir que la major part dels epígrafs foren realitzats a la riba del

Segre. Si bé la paleografia no és determinant en cap cas, sí que ho és la diversitat de suports, que inclou contenidors de factura inequívocament local: a banda d'una tenalla ibèrica de coccio oxidada, la presència de tres esgrafiats en ceràmica grisa d'imitació del vernís negre i en el coll d'un vas tancat d'engal·ba blanca mostren que, a mitjan segle I aC, la pràctica de marcar la ceràmica amb el sistema d'escriptura epicòric anava guanyant terreny entre la comunitat urbana ilerdense.

A desgrat del salt quantitatiu que suposa la publicació de nous esgrafiats ibèrics, hom podria tenir la impressió que l'hàbit epigràfic no fou especialment destacat a la *Ilerda* tardoibèrica, si ens atenim al total de materials anepigràfics que ha aparegut en les intervencions arqueològiques esmentades abans. Les xifres, però, no són tan diferents de les proporcionades pels municipis lacetans, els més pròxims a la nostra zona. Així, a *Sigarra* (els Prats de Rei) es documenten setze esgrafiats sobre ceràmica, dels quals vuit són inscripcions ibèriques i els altres, marques;³⁶ a Can Sotaterra (Solsona), si bé manca encara un estudi de conjunt, hi ha tretze epígrafs d'una certa entitat i quatre unilíters;³⁷ finalment, *Iesso* (Guissona) ha aportat vint-i-sis esgrafiats atribuïbles a la cultura ibèrica, amb un total de deu inscripcions (figura 37).³⁸

Jaciment	Inscripcions	Marques	Total
<i>Ilerda</i>	11	6	17
<i>Sigarra</i>	8	8	16
Can Sotaterra	13	4	17
<i>Iesso</i>	10	16	26

Figura 37. Principals centres amb esgrafiats ibèrics sobre ceràmica de la depressió central catalana.

Si la comparació la fem diacrònica i amb la regió immediata, els documents publicats signifiquen un notable increment, puix que els centres ilergets anteriors a la conquesta romana rarament aporten conjunts considerables, i fins i tot en època iberoromana predomina la dispersió en petites quantitats (figura 38). Jaciments tan destacats com el Molí d'Espígol o el Tossal de les Tenalles, per exemple, només han aportat tres i dues inscripcions, respectivament (*BDH* L.15.1-3 i L.14.1-2),³⁹ i a Monteró, malgrat la importància dels seus tres ploms ibèrics (*BDH* L.1.1-3), s'hi documenta un únic text sobre ceràmica (L.1.4).

36. *BDH* B.12.1-8; Sabaté, Pujol i Salazar 2016. Dues podrien ser llatines (B.12.3-4), però resulta poc probable pel predomini absolut de l'epigrafia ibera.

37. *BDH* L.3.1-13; Cura 1985. L'escassetat de marques podria explicar-se pel fet que, de les antigues excavacions de Serra i Vilaró, només se n'ha revisat el vernís negre.

38. *BDH* L.18.4-13, a les quals cal afegir dos epígrafs sobre pedra (L.18.1-2) i les estampilles de **titis** / **totois** (L.18.3) i **sube[---]** (L.18.14). Dels materials publicats per Pera (2003; 2005) no tenim en compte el núm. 22, puix que coincidim amb Luján (*HEp* 13, 2003/2004, 408) a dir que la paleografia fa més probable que sigui llatí.

39. Quant a *BDH* L.14.3, atribuïda al Tossal de les Tenalles, s'ha posat en dubte que provinguí d'aquest poblat ibèric (Garcés i Pérez 2006: 61).

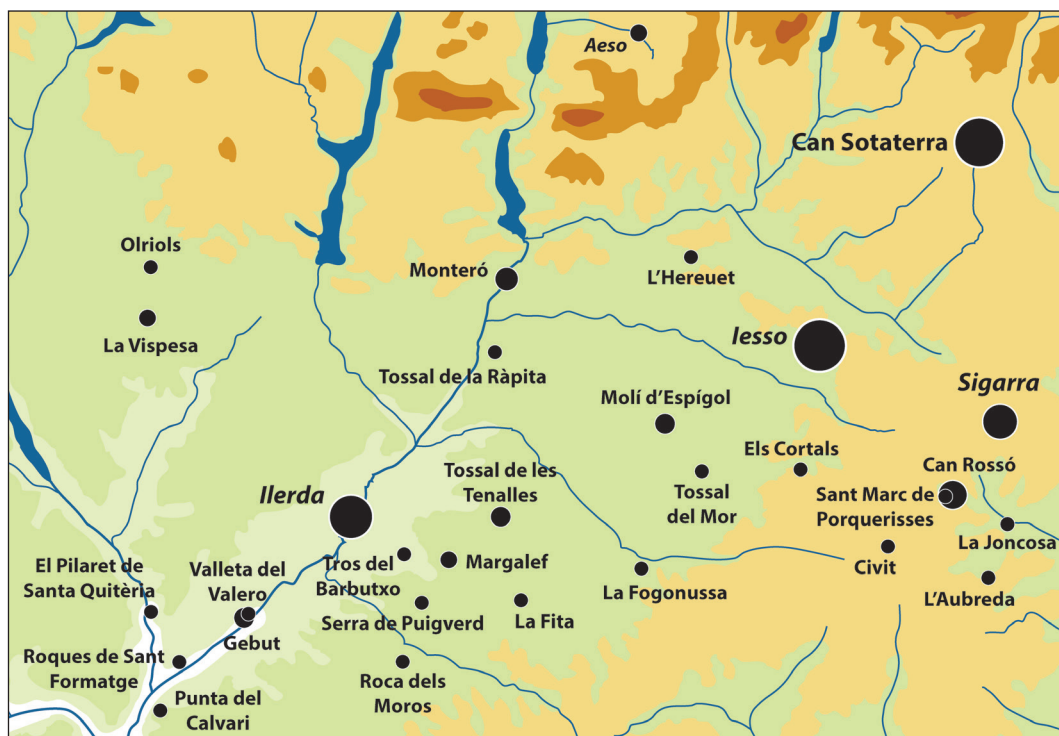

Figura 38. Jaciments amb inscripcions ibèriques de la depressió central catalana.

El conjunt d'epígrafs ibèrics pot ser datat aproximadament entre el 100/90 i el 30 ane, encara que en algun cas la seqüència estratigràfica permeti afinar les dècades concretes o que, en d'altres, els fragments recuperats hagin acabat en estrats més laxos que, de tota manera, no superen el 20/10 ane (sense entrar aquí en les remocions urbanes molt posteriors). No podem descartar la pervivència d'algun esgrafiat uns anys més, com a conseqüència dels problemes derivats de la imprecisió estratigràfica, la formació d'estrats amb materials residuals o la simple impossibilitat de datar els fragments petits, però sembla que el final de l'epigrafia ibèrica coincideix a Ilerda amb el de la República romana i, en termes generals, amb el de les escriptures peninsulars, puix que hi ha ben poques inscripcions paleohispàniques que vagin més enllà del regnat d'August (Simón 2013b).

Els primers esgrafiats llatins arriben també al llarg del segle I ane, de la mà d'àmfores o ceràmiques comunes itàliques. Amb tot, més que d'una transició de l'epigrafia ibèrica a la llatina, el que sembla tenir lloc és una substitució directa de la primera per part de la segona en el període 30-1 ane. En aquest sentit, els esgrafiats núm. 18 i 19 són reveladors: s'empra un suport local, la ceràmica amb engalba vermella, per inscriure-hi singles antropònims en alfabet llatí amb una paleografia típicament republicana i augustal, que trobem avalada per una posició estratigràfica innegable. En aquells decennis la ciutat d'Ilerda devia experimentar no només aquest canvi definitiu en l'escriptura, ans també la seva conversió definitiva en *municipium* de dret romà (Plin. nat. 3.24). El panorama descrit és molt similar al que es documenta a Ilesso, fundació romana de vers el 100 ane, on tots els esgrafiats sobre vernís negre d'importació s'han d'adscriure a la tradició escripturària ibèrica (Pera 2005: 317) i on,

ja en època augustal, tenim una gerreta d'engalba vermella amb una indicació de propietat en caràcters llatins (IRC V 68 = *HEp* 12, 2002, 326).

El conjunt d'epígrafs llatins sobre *instrumenta* l'integren diverses desenes de documents esglaonats al llarg de l'Alt Imperi. Fins al present havien estat objecte d'atenció suports com les ceràmiques sigil·lades, les àmfores i, en un cas excepcional, una plaqueta d'ivori, amb un total de trenta-quatre esgrafiats; ara podem afegir-hi també les produccions locals d'engalba vermella o simplement oxidada, continuadores dels exemplars augustals esmentats, i algun nou grafit sobre ceràmiques importades, la qual cosa eleva la xifra fins a arribar pràcticament a la cinquantena d'esgrafiats. Amb les dades actuals, la terra sigil·lada (74,45 %) —i, concretament, la hispànica (61,7 %)— constitueix el suport majoritari, si bé cal destacar també l'interessant grup d'engalbes vermelles (12,75 %).

Molt pocs esgrafiats llatins aporten informació significativa, atès que la major part dels casos comptabilitzats són simples marques, textos breus de difícil interpretació o bé epígrafs massa fragmentats per poder-ne establir el contingut. Els *cognomina* llatins documentats —*Masculus/Masculusinus*, *Posillus*, *Valentinus*— tenen una distribució àmplia que impedeix de classificar-los com a característics d'una àrea determinada, però hem de remarcar la important presència de noms grecs (*Antiopa*, *Callistus*, *Doris*, *Nice*), sobretot femenins, pertanyents amb tota probabilitat a esclaus o lliberts.

La comparació de les pautes esgrafiadores amb les zones veïnes no és fàcil de realitzar en època romana imperial, ateses la dispersió bibliogràfica i la manca d'una publicació sistemàtica dels textos més modestos i de les marques, és a dir, de tot allò que no té cabuda als *corpora* epigràfics. Malgrat

això, ja hem esmentat les semblances entre *Ilerda* i *Iesso* pel que fa al canvi de l'escriptura ibèrica a la llatina, situat en temps d'August, un aspecte en què ambdues divergeixen d'un altre jaciment que també hem portat a col·lació més amunt: Can Sotaterra, d'on procedeix un esgrafiat llatí sobre campaniana que Cura (1985: 105) data al començament del segle I aC (IRC V 1), a més de diverses inscripcions de certa entitat sobre terra sigil·lada (IRC V 23 i 30-34) i ceràmica comuna (IRC V 63-67). *Aeso*, amb un esgrafiat ibèric publicat (BDH L.2.1) i un altre d'inèdit, destaca pel seu impressionant *corpus* d'inscripcions llatines en pedra (IRC II 19-54 i 97-100), però les ceràmiques inscrites no arriben a la desena. La més rellevant és sens dubte una peça de terra sigil·lada itàlica, datable entre el darrer quart del segle I aC i el primer de l'I dC, on es llegeix *Fulvius Abiner* (IRC V 11); d'antuvi fora lícit pensar que la ceràmica, en ser d'importació, ha pogut rebre la inscripció abans de la seva arribada a *Aeso*, però el *nomen* correspon amb el d'una coneguda *gens* de la ciutat (IRC II 34 i 38) i el *cognomen* és, amb tota probabilitat, d'origen ibèric.⁴⁰ Així doncs, disposem d'un *terminus ante quem* per datar l'aparició de l'epigrafia llatina en aquest municipi, si bé no hi ha prou dades per conèixer la situació immediatament anterior. Quant a *Sigarra*, els únics esgrafiats que s'han recuperat són de tradició ibèrica i se situen entre la fi del segle II i el primer

terç de l'I aC (Sabaté, Pujol i Salazar 2016: 315), de manera que tampoc no ens ofereixen cap informació sobre el pas d'una tradició epigràfica a l'altra.

A l'últim, pel que fa a la cronologia final dels esgrafiats ilerdensos, ara per ara cessen bruscament tot coincidint amb el pas al Baix Imperi. Malgrat això, sabem que la cultura epigràfica perviu a la ciutat almenys fins al segle IV, moment en què cal datar una inscripció cristiana de caràcter funerari (IRC II 10).

Ignasi Garcés Estallo

Departament d'Història i Arqueologia
Universitat de Barcelona
c/ Montalegre, 6-8
08001 Barcelona
garces@ub.edu

Víctor Sabaté Vidal

Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica
Universitat de Barcelona
Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona
vsabatev@gmail.com

Rebut: 9-5-2017

Acceptat: 12-6-2017

Bibliografia

ABASCAL, J. M. (1994). *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Universidad de Murcia / Universidad Complutense de Madrid (Anejos de Antigüedad y Cristianismo II). Murcia.

ABASCAL, J. M. i CEBRIÁN, R. (2007). Grafitos cerámicos de Segobriga (1997-2006). *Lucentum*, 26: 127-171.

AE = *L'Année épigraphique*.

AGUAROD, C. (1991). *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*. Institución Fernando el Católico. Saragossa.

BDH = Banco de Datos de Lenguas Paleohispánicas Hesperia, <<http://hesperia.ucm.es>>.

BELTRÁN LLORIS, M. (1995). *Azaila: Nuevas aportaciones deducidas de la documentación inédita de Juan Cabré Aguiló*. Institución "Fernando el Católico". Saragossa.

BONET, H. i MATA, C. (1989). Nuevos grafitos e inscripciones ibéricos valencianos. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 19: 131-148.

BURCH, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M. i VIVÓ, D. (2001). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*, vol. 1: *El sector de l'antiga església parroquial*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis. Sant Julià de Ramis.

BUXEDA, J., MADRID, M., MORÁN, M., PAYÀ, X. i PÉREZ ALMOGUERA, A. (2014). La terra sigillata d'Ilerda, caracterització arqueomètrica i estudi històric-arqueològic de la seva producció i de la seva relació amb les ceràmiques engalbades. A: ROCA, M., MADRID, M. i CELIS, R. (ed.). *Contextos cerámicos de época altoim-*

40. Vid. Ferrer 2014: 97-100, amb bibliografia anterior.

perial en el Mediterráneo occidental. Universitat de Barcelona. Barcelona: 182-249.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Conspectus = ETTLINGER, E., HEDINGER, B., HOFFMANN, B., KENRICK, Ph., PUCCI, G., ROTH-RUBI, K., SCHNEIDER, G., VON SCHNURBEIN, S., WELLS, C. M. i ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. (1990). *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae*. Habelt (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 10). Bonn.

COSTA, G. i SABATÉ, V. (en premsa). Nuevas inscripciones ibéricas de la comarca de La Noguera (Lleida).

CURA, M. (1985). Les ceràmiques de vernís negre de Can Sotaterra a Solsona i l'estratigrafia comparada dels jaciments pre-romans del Solsonès. *Faventia*, 7 (2): 105-113.

CVArr² = OXÉ, A., COMFORT, H. i KENRICK, Ph. (2000). *Corpus Vasorum Arretinorum: A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata* (2a ed.). Habelt. Bonn.

EE = *Ephemeris Epigraphica*.

ELST = BELTRÁN LLORIS, F. (1980). *Epigrafía latina de Saguntum y su territorio*. Diputación Provincial de Valencia (Serie de trabajos varios 67). València.

FÉRET, G. i SYLVESTRE, R. (2008). *Les graffiti sur céramique d'Augusta Raurica*. Augusta Raurica (Forschungen in Augst 40). Augst.

FERNÁNDEZ, M. i LUJÁN, E. R. (2013). Grafitos ibéricos y latinos del yacimiento de Alarcos (Ciudad Real). *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, 13: 39-96.

FERRER i JANÉ, J. (2005). Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores. *Palaeohispanica*, 5: 957-982.

FERRER i JANÉ, J. (2010). El sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental. *Veleia*, 27: 69-113.

FERRER i JANÉ, J. (2014). L'epigrafia ibèrica d'Aeso. A: GARCÉS, I. i REYES, T. (coord.). *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona: 96-100.

FERRER i JANÉ, J. (2015). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (2) : Deuxième parution. *Sources : Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 3: 7-22.

FERRER, J., GARCÉS, I., GONZÁLEZ, J. R., PRINCIPAL, J. i RODRÍGUEZ, J. I. (2009). Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, la Noguera, Lleida). Treballs anteriors a les excavacions de l'any 2002. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 27: 109-154.

GALLART, J., JUNYENT, E., PÉREZ ALMOGUERA, A. i RAFEL, N. (1985). *L'arqueologia a la ciutat de Lleida (1975-1985)*. Ajuntament de Lleida (La Banqueta 5). Lleida.

GARCÉS, I. (1991). *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget: Aproximació a l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a les comarques de plana de les províncies d'Osca i Lleida* [tesi doctoral]. Universitat de Barcelona. Barcelona.

GARCÉS, I. (2013). Nuevos epígrafes ibéricos de la comarca del Segrià (Lleida). *Palaeohispanica*, 13: 483-500.

GARCÉS, I., MASÓ, F. i BRUGUERA, R. (2013). *Catàleg dels materials arqueològics de la Torre dels Encantats: Col·lecció del Museu d'Arenys de Mar*. Ajuntament d'Arenys de Mar / Museu d'Arenys de Mar. Arenys de Mar.

GARCÉS, I. i PÉREZ CONILL, J. (2006). Inscripció ibèrica *ante cocturam* del Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell). A: TORRES, M. (ed.). *Arqueologia i arqueòlegs: El poblat ibèric dels Estinclells de Verdú. Actes de la XXXV Jornada de Treball: Homenatge a Ramon Boleda Cases* (Verdú, 2004). Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Tàrraga: 53-62.

GARCÉS, I. i TORRES, M. (2011). Inscripció ibèrica, grafit i marques amfòriques procedents de la Fogonussa (Sant Martí de Maldà, Riucorb, Urgell). *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 9: 39-58.

GASCA, M. i FLETCHER, D. (1989-1990). Grafitos y letreros ibéricos de Alcañiz (Teruel). *Kalathos*, 9-10: 135-146.

GIL, I., LORIENTE, A., MORÁN, M., PAYÀ, X. i PÉREZ ALMOGUERA, A. (2001). De la *Iltirra* prerromana a la *Ilerda* tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida. *Archivo Español de Arqueología*, 74: 161-181.

HEp = *Hispania Epigraphica*.

ILG = ESPÉRANDIEU, É. (1929). *Inscriptions latines de Gaule (Narbonnaise)*. Ernest Leroux. París.

IRC II = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I. (1985). *Inscriptions romaines de Catalogne*, vol. II: *Lérida*. Centre Pierre Paris / Universitat Autònoma de Barcelona. París.

IRC III = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I. (1991). *Inscriptions romaines de Catalogne*, vol. III: *Gerone*. Centre Pierre Paris / Universitat Autònoma de Barcelona. París.

IRC V = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I. (2002). *Inscriptions romaines de Catalogne*, vol. V: *Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*. Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / Université de Pau. París.

IRSAT = CORELL, J. (2002). *Inscripcions romanes del País Valencià*, vol. I: *Saguntum i el seu territori*. Universitat de València. València.

JUNYENT, E. (1972). Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida). *Pyrenae*, 8: 89-132.

JUNYENT, E. i PÉREZ ALMOGUERA, A. (1995). Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida (i II). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5: 211-246.

- KAJANTO, I. (1982). *The Latin Cognomina*. Bretschneider. Roma.
- LAFUENTE, À. i LÓPEZ, J. B. (1987). Els Cortals (Cervera): Aproximació a l'estudi de dues sitges ibèriques. *Miscel·lània Cerverina*, 5: 11-36.
- LAMBOGLIA, N. (1952). Per una classificazione preliminare della ceramica campana. A: *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri* (Mònaco, Bordighera, Gènova, 10-17/04/1950). Istituto Internazionale di Studi Liguri / Museo Bicknell. Bordighera: 139-206.
- LEUMANN, M. (1977). *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck. Munic.
- LORIENTE, A. i OLIVER, A. (1992). *L'antic Portal de Magdalena*. Ajuntament de Lleida (Monografies d'Arqueologia Urbana 4). Lleida.
- LOZANO, A. (1998). *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel*. Winter (Beiträge zur Namenforschung: Beiheft 49). Heidelberg.
- MARICHAL, R. (1988). *Les graffites de la Graufesenque*. Centre National de la Recherche Scientifique (Supplément à Gallia 47). París.
- MAYET, F. (1984). *Les céramiques sigillées hispaniques : Contribution à l'histoire économique de la péninsule ibérique sous l'Empire romain*. De Boccard. París.
- MÍNGUEZ, J. A. i DÍAZ, B. (2011). Grafitos sobre cerámica —ibéricos, latinos, griegos y signos— procedentes del yacimiento romanorrepblicano de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza). *Archivo Español de Arqueología*, 84: 51-86.
- MLH = UNTERMANN, J. (1975-1997). *Monumenta linguarum Hispanicarum*, vol. I-IV. Ludwig Reichert. Wiesbaden.
- MONCUNILL, N. (2007). *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)* [tesi doctoral]. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- MONCUNILL, N. (2010). *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- MORÁN, M. (1997). Notas sobre epigrafía anfórica en la Catalunya interior. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7: 249-260.
- MORÁN, M. (2000). Nuevas marcas anfóricas halladas en la provincia de Lérida. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 319-325.
- MORÁN, M. (2010). Tres nuevos sellos de ánforas brindisinas en Ilerda y su entorno. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 20: 191-196.
- MORÁN, M. (2013). *Herennius y Marus* también en Ilerda. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 223-226.
- MORÁN, M. i PAYÀ, X. (2007). La vaixella de taula engalbada de la ciutat romana d'Ilerda i el fenomen de les imitacions durant el període tardorepública i altimperial. A: ROCA, M. i PRINCIPAL, J. (ed.). *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Sèrie Documenta 6). Tarragona: 187-234.
- MOREL, J.-P. (1981). *Céramique campanienne: Les formes*, 2 vols. École française de Rome (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 244). Roma.
- MORET, P. (2002). Les inscriptions sur céramique de La Loba. A: BLÁZQUEZ, J. M., DOMERGUE, C. i SILLIÈRES, P. (dir.). *La Loba (Fuenteovejuna, province de Cordoue, Espagne) : La mine et le village minier antiques*. Ausonius. Bordeus: 377-382.
- OPEL I = LÓRINCZ, B. i REDÓ, F. (ed.) (1994). *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, vol. I. Archaeolingua. Budapest.
- OPEL II = LÓRINCZ, B. (ed.) (1999). *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, vol. II. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie. Viena.
- OPEL III = LÓRINCZ, B. (ed.) (2000). *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, vol. III. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie. Viena.
- OPEL IV = LÓRINCZ, B. (ed.) (2002). *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, vol. IV. Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie. Viena.
- ORDUÑA, E. (2006). *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos* [tesi doctoral]. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- PANOSA, M. I. (2001). Novedades de epigrafía ibérica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos. A: VILLAR, F. i FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. P. (ed.). *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania: Actas del VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica* (Salamanca, 1999). Universidad de Salamanca. Salamanca: 511-540.
- PAYÀ, X. (2000). Les ceràmiques de vernís negre de les ciutats romanes d'Aeso (Isona) i d'Ilerda (Lleida). A: AQUILUÉ, X., GARCÍA, J. i GUITART, J. (coord.). *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a.C.: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibérica* (Empúries, 4-5/06/1998). Patronat Municipal de Cultura. Mataró: 231-247.
- PAYÀ, X., GIL, I., LORIENTE, A., LAFUENTE, A. i MORÁN, M. (1996). Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6: 119-149.
- PAYÀ, X., GIL, I., LORIENTE, A., MOLIST, M. i MORÁN, M. (2003). La ciutat romana d'Ilerda: Darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià). A: GENERA, M. (coord.). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000: Comarques de Lleida* (Lleida, 30/11-02/12/2000), vol. 1. Generalitat de Catalunya. Barcelona: 279-311.

- PAYÀ, X. i PÉREZ ALMOGUERA, A. (2007). *Ilerda*, fonts i arqueologia d'una ciutat oculta. A: DANÉS, J., GILABERT, P., LÓPEZ, M., LLUÍS, J., MARCOS, E., ROMERO, E. i USOBIAGA, B. (ed.). *Estudis clàssics: imposició, apologia o seducció? Actes del XV Simposi de la Secció Catalana de la S.E.E.C.* (Lleida, 21-23/10/2005). Sociedad Española de Estudios Clásicos. Lleida: 63-109.
- PENA, M. J. (2005). Grafitos del santuario de So n'Oms. Nuevos datos para el estudio de la romanización de Mallorca. *Revista de Estudios Latinos*, 5: 205-224.
- PERA, J. (2003). Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13: 237-255.
- PERA, J. (2005). Pervivencia de la lengua ibérica en el siglo I a.C. El ejemplo de la ciudad romana de Iesso (Guissona, Lleida). *Palaeohispanica*, 5: 315-331.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1990). *La "terra sigillata" de l'antic Portal de Magdalena*. Ajuntament de Lleida (Monografies d'Arqueologia Urbana 1). Lleida.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1999). Las excavaciones de la Paeria, Lleida, los niveles augusteos y bajo-imperiales: *La terra sigillata*. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9: 215-252.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (2003a). Lleida romana i antiga tardana. A: JUNYENT, E. i PÉREZ ALMOGUERA, A. *Història de Lleida*, vol. 1: *L'antiguitat, d'Iltirta a Ilerda*. Pagès editors. Lleida: 185-397.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (2003b). Nuevos datos de epigrafía ilerdense. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13: 337-343.
- PRINCIPAL, J. i RIBERA, A. (2013). El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro. A: RIBERA, A. (coord.). *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio romano*. Museo Arqueológico Regional. Alcalá de Henares: 41-146.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002). Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera. *Cypsela*, 14: 251-275.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2009). Comentaris epigràfics a les inscripcions d'Olèrdola. A: MOLIST, N. (ed.). *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola: De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola. Barcelona: 581-588.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2014). Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos. *ArqueoWeb*, 15: 81-238.
- SABATÉ, V. (2016). Novetats sobre epigrafia ibèrica (2007-2014). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26: 35-71.
- SABATÉ, V., PUJOL, À. i SALAZAR, N. (2016). Los esgrafiados sobre cerámica de Sagarra (Els Prats de Rei, Barcelona). *Palaeohispanica*, 16: 281-323.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1978). *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, 2 vols. Institut de Prehistòria i Arqueologia (Monografies Emporitanes IV). Barcelona.
- SIMÓN, I. (2009). Una inscripción ibérica sobre un árua de Tarragona (C.18.7). *Palaeohispanica*, 9: 517-530.
- SIMÓN, I. (2010). *Ilturbilos*, un antropónimo ibérico en El Palomar de Oliete (Teruel). *Saguntum*, 42: 119-122.
- SIMÓN, I. (2013a). *Los soportes de la epigrafía paleohispánica: Inscripciones sobre piedra, bronce y cerámica*. Universidad de Zaragoza / Universidad de Sevilla. Saragossa / Sevilla.
- SIMÓN, I. (2013b). El final de las escrituras paleohispánicas. *Palaeohispanica*, 13: 167-186.
- SINNER, A. G. i FERRER, J. (2016). Del *oppidum* de Burriac a las termas de Ca l'Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona). *Archivo Español de Arqueología*, 89: 193-223.
- SOLIER, Y. i BARBOUTEAU, H. (1988). Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 21: 61-94.
- SOLIN, H. (2003). *Die griechischen Personennamen in Rom: Ein Namenbuch*, 3 vol. (2a ed.). De Gruyter. Berlín / Nova York.
- SOLIN, H. i SALOMIES, O. (1994). *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum* (2a ed.). Olms-Weidmann. Hildesheim / Zuric / Nova York.
- TARRAGÓ PLEYÁN, J. A. i Díez-Coronel, L. (1981). La excavación arqueológica del Palacio de la Paheria de Lérida y su Museo. A: *Miscel·lània Homenatge al Professor Salvador Roca i Lletjós*. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 405-451.
- UNTERMANN, J. (1996). Los plomos ibéricos: Estado actual de su interpretación. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, 2: 75-108.
- UNTERMANN, J. (2014). *Iberische Bleinschriften in Südfrankreich und im Empordà*. De Gruyter. Berlín / Boston.
- VALLADOLID, J. (2002). Revisión de seis inscripciones sobre cerámica procedentes de Azaila (Teruel). *Palaeohispanica*, 2: 363-378.
- VELAZA, J. (2006). *Chronica epigraphica Iberica VII* (2004-2005). *Palaeohispanica*, 6: 303-327.
- VELAZA, J. (2014). Antroponimia y lenguas prerromanas en las islas Baleares. *Emerita*, 82 (1): 51-67.